❖❖❖

د بهرني سیاست اصول

(د قرآن په رڼا کې)

دکتور مصباح‌الله عبدالباقي*

لنډیز

الحمد لله رب العلمین والصلاۀ والسلام علی سید الأنبیاء والمرسلین وعلی آله و أصحابه أجمعین وبعد. قرآن کریم د مسلمانانو لپاره د قانون تر ټولو بنسټیز مصدر دی، نو د ژوند په بېلا بېلو اړخونو کې اسلامي امت ته د افرادو، ټولنو او هیوادونو په حیث د وړپېښو مسائلو لپاره د حلولو تر ټولو بنسټیز مصدر همدا قرآن کریم دی، نو هر کله چې مسلمان د فرد په حیث او یا هم د ټولنې او هېواد په حیث د کوم مشکل سره مخ کیږي، نو باید د هغه مشکل حل په قرآن کریم کې ولټوي، په اوسني عصر کې قرآن کریم ته د بېلا بېلو قضایاو د حلولو د لټولو لپاره د تفسیر یوه نوې تګلاره وټاکل شوه چې هغې ته موضوعي تفسیر وویل شو، موږ په دې لنډه لیکنه کې ددې هڅه کوو چې د قرآن کریم په رڼا کې د یو مسلمان هېواد نړیوالې اړیکې د نورو هېوادونو سره وڅیړو، مګر چونکه قضیه نوې ده، او تکییف ته اړتیا لري، همدا راز دې ته اړتیا لري چې موږ لومړی هیوادونه مشخص کړو چې یو اسلامي هیواد باید ورسره اړیکې ولري، نو کله کله به پرې د موضوعي تفسیر پر ځای د یو عام فقهي بحث رنګ غالب وي چې له دې څخه پرته بله چاره نشته.

مهم ټکي: سیاست، نړیوالې اړیکې، اصول، دار اسلام، دار حرب.

---

* د سلام پوهنتون رئیس

سریزه

د هر مسلمان هېواد لپاره نړيوالې اړيکې خورا مهمې دي، دا اړيکې يوازې په دې کې نه را خلاصه کيږي چې نور هېوادونه او نړيوالی ادارې موږ په رسميت وپېژني، په دې کې شک نشته چې دا يې لومړی پړاو دی، بلکې د دې ترڅنګ دې ته هم اړتيا ده چې اسلامي امارت د نړۍ د ټولو هېوادونو سره مثبتې اړيکې ولري، داسې اړيکې چې د هېوادونو اعتماد را جلب کړی شي، د اعتماد په فضاء کې موږ خلک په دې قانع کړو چې موږ يو ازاد ملت يو، د خپلو معتقداتو سره سم د ژوند کولو حق لرو، موږ د ټولو سره د متبادل احترام په فضاء کې مثبتې اړيکې جوړول او پالل غواړو، يوازې په رسميت پېژندل ځکه کفايت نه کوي ځکه چې موږ ګورو د ايران او سوډان په څېر هېوادونه له مودو راهېسې نړۍ او د نړۍ هېوادونه په رسميت پېژني مګر هغه اهداف او مقاصد چې د دې اړيکو په نتيجه کې بايد تر لاسه شي نه يې دي تر لاسه کړي.

يوه قضيه چې ورته اشاره کول غواړم هغه دا ده چې د نړۍ د هېوادونو سره اړيکې د ضرورت د احکامو تابع دي، او کله کله خو حاجت هم د ضرورت قائمقام کيږي، لکه فقهي قاعده چې وايي: الحاجۀ قد تقوم مقام الضرورۀ، نو دا اړيکې ايجادول د اړتياو د رفع کول لپاره دي، نو د دې اړيکو د عقيدې او کفارو سره د دوستۍ او دښمنۍ (ولاء او براء) سره هيڅ تړاو نشته، له دې امله چې دا د ضرورت غوښتنه ده، که اړتيا نه وی، او د نړۍ سره د پريکون سره سره په نړۍ کې ژوند ممکن وی نو کېدلی شو چې د دې اړيکو په جوړولو دومره تأکيد نه وی شوی.

نړيوالې اړيکې له دې امله ډيرې مهمې دي چې ډير داسې اهداف وجود لري چې د ښو او مثبتو نړيوالو اړيکو پرته يې ترلاسه کول ممکن نه دي، نو د هغه فقهي قاعدې پر بنسټ چې وايي «ما لا يتم الواجب الا به فهو واجب» دا اړيکې اړينې ګرځي، اسلام چې د بشريت لپاره د الله متعال اخيري پيغام او رسالت دی، دا يې د ټول بشريت لپاره

رالیږلی دی، د دې دا عمومیت د دې د نړیوالتوب ښکارندوی دی، او همدا یې د دې د نړیوالو اړیکو لپاره بنسټ هم دی، دا دین او د الله تعالی دا اخیري پیغام هر څوک په خپل ځای کې مخاطب کوي، او د هغوی لپاره احکام لري، کله د سولې احکام او کله هم د جنګ احکام، دا ټول د نورو سره د اړیکو بنسټ ګرځي.

نړیوالې اړیکې څه ته وایي؟

د نړیوالو اړیکو تعریف له یوې زمانې څخه بلې زمانې او د یو فرهنګ څخه بل فرهنګ ته فرق کوي، خو په اوسنۍ زمانه کې د نړیوالو اړیکو تعریف په لاندې ډول شوی دی:

نړیوالې اړیکې هغه ټولو اړیکو ته ویل کیږي چې یو خپلواک هېواد یې د خپل قلمرو څخه بیرون د نورو هېوادونو سره لري، د داسې اړیکو د رامنځته کېدو لپاره لاندې دوه شرطونه اړین دي:

لومړی: په نړۍ کې د متعددو خپلواکو هیوادونو موجودیت؛ ځکه که مستقل او خپلواکه هېوادونه وجود ونه لري نړیوالې اړیکې نه شي متصور کېدلی.

دویم: دا مستقل او خپلواک هېوادونه باید په خپلو کې په همیشنیو، سوله ایزو اړیکو کې سره ښکیل وي. (د. عثمان، ۱۹۹۹م، ۱/ ۱۷۷).

د نړیوالو اړیکو د قانون او علم تعریف

د دې اړیکو د تنظیمونکي قانون چې نړیوال عمومي قانون بلل کیږي تعریف داسې شوی دی چې: دا د هغه قواعدو د مجموعې او ټولګې نوم دی چې د هېوادونو ترمنځ اړیکې تنظیموي، او د سولې او جنګ په وخت کې د هر یو حقوق او مسؤولیتونه ټاکي. (د. علی ۱۹۷۱م، ۸۰)

له دې تعریف څخه څرګندیږي چې نړیوالې اړیکې د دوو مستقلو هېوادونو ترمنځ وي، دا دوه هېوادونه که مسلمان هېوادونه وي او که دوه کافر هېوادونه وي، او که یو مسلمان او بل کافر هېواد وي، دا خو د نړیوال عمومي قانون غوښتنه ده، مګر د

اسلام د نړیوالو اړیکو د قانون (السیر) له نظره دا اړیکې باید څرنګه وي، د دې لپاره دا اړینه ده چې دا وکتل شي چې اسلام نړۍ څرنګه تقسیموي؟ ایا په دې اعتراف کوي چې متعدد مسلمان هیوادونه دې وجود ولري؟ تر څو یې ترمنځ اړیکي وجود ولري؟ د غیر مسلمانو هېوادونو سره اړیکو ته په کومه سترګه ګوري؟ ایا ټولو غیر مسلمانو هېوادونو ته په یوه سترګه (د دار حرب په توګه) ګوري، که دار الحرب هم متفاوت حیثیتونه لري؟ دا ټول هغه مسائل دي چې باید په دقت سره وڅېړل شي، مګر د دې ټولو څخه دمخه باید د دې نړیوالو اړیکو په اړتیا او ضرورت خبره وشي، څکه تر څو د یو کار اهمیت او اړتیا و نه څېړل شي د هغه تفصیلي احکام څېړل اړین نه وي.

د مسلمان هېواد لپاره د نړیوالو اړیکو اهمیت

دلته موږ په لنډ ډول د هغه اصولو او بنسټونو یادونه کوو چې د هر چا سره د اړیکو د جوړولو او پاللو غوښتنه کوي، د دې په ضمن کې به هغه مجالات هم را په ګوته شي چې د اسلامي امارت له پلوه د بهرنیو اړیکو له لارې پرې ترکیز وشي، دا بنسټونه په لاندې ډول دي:

لومړی بنسټ: د انساني اصل یو والی

قرآن کریم په دې تأکید کوي چې ټول انسانان د یو اصل څخه دي، ټول د آدم علیه السلام او حضرت حوا اولاد دي، او د یو جنس د افرادو ترمنځ اړیکې اړینې دي، دا اړیکې که ایجابي وي او که سلبي، د دې اړیکو څخه هیڅ چاره وجود نه لري، الله تعالی فرمایي: يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱتَّقُوا۟ رَبَّكُمُ ٱلَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفۡسٖ وَٰحِدَةٖ وَخَلَقَ مِنۡهَا زَوۡجَهَا وَبَثَّ مِنۡهُمَا رِجَالٗا كَثِيرٗا وَنِسَآءٗ [النساء: ۱] ای انسانانو د خپل پالونکي (رب) څخه وویرېږئ چې تاسې یې د یو نفس (حضرت آدم) څخه پیدا کړي اوسئ، او د هغه څخه یې د هغه جوړه هم پیدا کړی ده، او د هغوی دواړو څخه یې ډېر سړي او ښځې خپاره کړي دي.

د دې ایت کریمه په تفسیر کې امام المفسرین ابن جریر الطبري وایي:«ومنبِّهَهم بذلك على أن جميعهم بنو رجل واحد وأم واحدة، وأن بعضهم من بعض، وأن حق بعضهم على بعض واجبٌ وجوبَ حق الأخ على أخيه، لاجتماعهم في النسب إلى أب واحد وأم واحدة، وأن الذي يلزمهم من رعاية بعضهم حق بعض، وإن بَعُدَ التلاقي في النسب إلى الأب الجامع بينهم، مثل الذي يلزمهم من ذلك في النسب الأدنى، وعاطفًا بذلك بعضهم على بعض، ليتناصفوا ولا يتظالموا، وليبذُل القوي من نفسه للضعيف حقه بالمعروف على ما ألزمه الله له»(طبري، ۲۰۱۰م، ۷/۵۱۲-۵۱٤)

الله تعالی د دې په ذریعه (چې انسانان ټول د یو مور او پلار څخه پیدا دي) انسانان دې لور ته متوجه کوي چې دوی د یو سړي او یوې ښځې بچیان دي، دوی یو د بل برخه دي، دوی یو پر بل باندې داسې حق لري لکه یو ورور یې چې پر بل ورور لري، څکه دوی ټول یو پلار او یوې مور ته په انتساب کې سره یو شانته دي، د دوی ترمنځ چې یو پر بل د حقوقو کوم رعایت لازم دی – سره له دې چې دوی کوم پلار کې سره شریک دي هغه ډېر لیرې هم دی ـ د دې سره سره د دې حقوقو رعایت په هماغه خیر لازم دی لکه څرنګه چې په نږدې نسب کې د شریکو خلکو لپاره لازم دی، او د دې په ذریعه الله تعالی انسانان په خپلو کې عطوفت او نرمۍ ته رابللي دي؛ تر څو یو د بل سره د انصاف تعامل وکړي، یو پر بل ظلم و نه کړي، او قوي په خپله خوښه د ضعیف حق په هغه توګه اداء کړي چې الله تعالی لازم کړی دی.

کومو شیانو ته چې امام ابن جریر الطبري اشاره کړی ده، په حقیقت کې هغه حقوق دي چې د دې بهرنیو اړیکو له لارې باید تر لاسه شي، او د دې مبنی یې په نسب کې د انسانانو ګډون ښودلی دی، چې ټول ـ مسلمانان دي که کافر ـ د حضرت ادم او حوا اولاد دي او په نسب کې سره ګډ دي، نو تر منځ یې اړیکې اړینې دي.

الله تعالی په یو بل ایت کریمه کې هم همدې حقیقت ته اشاره کوي، فرمایي: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ﴾ [الحجرات: ۱۳]. ای انسانانو موږ تاسې د یو سړي

او یوې ښځې څخه پیدا کړي اوسئ.

او د بقرې په سورت کې او همدا راز په المائدهٔ سورت کې الله تعالی فرمایي چې انسانان یو امت وه، او اختلاف وروسته په کې را پیدا شوی دی، الله تعالی فرمایي: وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَٰحِدَةً فَاخْتَلَفُواْ [یونس: ۱۹]. خلک (ټول) یو امت ؤ، نو په خپلو کې سره اختلاف وکړ.

دا ټول ایتونه په دې دلالت کوي لکه څرنګه مو چې د امام ابن جریر طبري په عبارت کې ولوستل چې انسانان (کافر وي او که مسلمان) حضرت آدم علیه السلام ته د انتساب له امله یو پر بل باندې حقوق لري، او دا حقوق په هماغه څېر لازم او ضروري حقوق دي لکه څرنګه چې په نږدې نسب کې د شریک خلکو حقوق پر انسان باندې لازم دي، او دا حقوق یوازې هغه وخت سرته رسېدلی شي کله چې د نړی انسانان یو د بل سره مثبتې اړیکې ولري.

دویم: تعارف د نړیوالو اړیکو بل بنسټ

الله تعالی په انسانانو کې ټولګي، قبیلې او قومونه د دې لپاره جوړ کړي دي چې په خپلو منځونو کې یو د بل سره وپیژني، او د پیژندلو په نتیجه کې یو د بل سره د محبت او عطوفت تعامل ولري، الله تعالی فرمایي: يَٰٓأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَٰكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَٰكُم شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوٓاْ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ [الحجرات: ۱۳].

ای خلکو موږ تاسې د یو سړي او ښځې څخه پیدا کړي اوسئ، او تاسې مو ملیتونه او قبائل ګرځولي یاست تر څو یو بل سره وپیژنئ، ستاسې ترمنځ د الله په وړاندې تر ټولو معزز هغه څوک دی چې تر هر چا ډېر تقوا لرونکی وي، یقینا الله تعالی ډېر عالم او ډېر باخبره دی.

قرآن کریم چې ځای پر ځای انسان یو اصل ته ارجاع کوي، او په ډېر آیتونو کې ددې یادونه کوي چې انسانان د یو مور او پلار (آدم او حوا) اولاد دي، همدا قضیه

په احاديثو کې هم ډېره زياته تکرار شوی ده، د بيلګې په توګه په هغه اوږد حديث کې چې په سننو او مسانيدو کې روايت شوی دی، چې رسول الله صلی الله عليه وسلم به د لمانځه نه وروسته دا دعاګانې لوستلې، او په يوه برخه کې يې رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايي: «أَنَا شَهِيدٌ أَنَّ الْعِبَادَ كُلَّهُمْ إِخْوَةٌ». (ابو داوود، ۲۰۱۸، ۸۳/۲) زه د دې ګواه يم چې بندګان ټول سره ورونه دي.

دا پيژندل لذاته مطلوب نه دي بلکې د پيژندلو وروسته چې کوم محبت او الفت بايد رامنځته شي هغه بايد د دې تعارف او پيژنګلوۍ په نتيجه کې رامنځته شي، امام الوسي همدې ته اشاره کوي او وايي: «جعلناكم كذلك ليعرف بعضكم بعضا فتصلوا الأرحام وتبينوا الأنساب والتوارث». تاسې مې په مليتونو او قبيلو د دې لپاره ويشلي ياست تر څو يو بل وپيژنئ، او په خپلو کې خپلولي وپالئ، خپل نسبونه وپيژنئ، او دا وپيژنئ چې څوک د چا وراث ګرځي.

او د همدې تعارف، په نتيجه کې عطوفت، محبت، ګډ کار او يو بل سره مرسته رامنځته کيږي، او همدې حالت ته موږ د ملتونو او هېوادونو ترمنځ اړيکې وايو، کله چې تعارف مطلوب دی، نو دا اړيکې په هغه مبتني دي نو دا به هم اړينې او ضروري وي.

دريم بنسټ: په نړۍ کې ګډ ژوند او يو بل ته اړتيا

په نړۍ کې ګډ ژوند د دې غوښتنه کوي چې انسانان(کافر وي او که مسلمان) بايد يو د بل سره اړيکې ولري، هغه که په انفرادي توګه وي او که په جمعي توګه وي، د هېوادونو په کچه وی او که د ټولګيو په کچه، په دې اړه الله تعالی فرمايي: أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَٰتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا سُخْرِيًّا [الزخرف: ۳۲].ايا دوی ستا د پروردګار رحمت تقسيموي؟ موږ د دوی ترمنځ د دنيا په ژوند کې د دوي معيشت او اقتصاد تقسيم کړی دی، او (په مالدارۍ کې مو) يو شمېر خلکو ته په يو شمېر نور فوقيت

ورکړی، تر څو یو شمېر خلک د یو شمېر نورو څخه د خپلو اړتیا د پوره کولو لپاره استفاده وکړي.

امام ابو حفص نسفي وايي چې د (ليتخذ بعضهم بعضا سخريا) معنی دا ده چې هره طبقه د بلې څخه استفاده وکړي، په خپله حرفه او صنعت کې ترې هغه کار واخلي چې اړتيا ورته لري، او کارګر د هغه څخه د هغه مزدوری په ذريعه استفاده کوي چې له هغه څخه يې ترلاسه کوي، نو هر يو د بل څخه اقتصادي ګټه لاس ته راوړي. (نسفي، ۲۰۱۹)

په کشاف کې وايي: «وأنّ الله عزّ وعلا هو الذي قسم بينهم معيشتهم وقدرها ودبر أحوالهم تدبير العالم بها، فلم يسوّ بينهم ولكن فاوت بينهم في أسباب العيش، وغاير بين منازلهم فجعل منهم أقوياء وضعفاء وأغنياء ومحاويج وموالي وخدما، ليصرف بعضهم بعضا في حوائجهم ويستخدموهم في مهنهم ويتسخروهم في أشغالهم، حتى يتعايشوا ويترافدوا ويصلوا إلى منافعهم ويحصلوا على مرافقهم، ولو وكلهم إلى أنفسهم وولاهم تدبير أمرهم، لضاعوا وهلكوا».(زمخشري، ۲۰۰۰، ۲۴۸/۲)

جار الله زمخشري هم همدا خبره کوي، وايي: الله تعالی د هغوی ترمنځ د هغوی رزق او معيشت تقسيم کړی، او ټاکلی دی، او د هغوی د حالاتو څخه د يو باخبره او عالم ذات په حيث يې د هغوی د ظروفو او حالاتو اداره او تدبير کړی دی، هغوی يې سره مساوي نه دي ګرځولي، بلکه د هغوی ترمنځ يې د رزق په وسائلو کې تفاوت رامنځته کړی دی، د هغوی مراتب يې هم مختلف کړي دي، نو يو شمېر يې قوي پيدا کړي او شمېر يې ضعيف، يو شمېر بډاي او نور يې محتاج ګرځولي، څه يې مالکان او څه يې غلامان جوړ کړي، تر څو يو شمېر خلک نور په خپلو کارونو کې مصروف کړي، او دهغوی څخه په خپلو حرفو کې کار واخلي، او هغوی د خپلو اړتياو لپاره استخدام کړي، تر څو يو د بل سره ګډ ژوند وکړي، او يو بل ته ګټه ورسوي، او په عين وخت کې خپلو ګټو ته هم ورسيږي، او خپلې فائدې هم ترلاسه کړي، که الله

پاک دا کار دوی ته سپارلی وی، او د خپلو معاملاتو اداره او تدبیر یې پخپله دوی ته ورکړی وی، نو له منځه به تللی وی او تباه شوی به وی. (زمخشري، ۲۰۰۰م، ٢٤٨/٤).

نو دا آیتونه په دې دلالت کوي چې په انسانانو کې تفاوتونه الله تعالی د لوی حکمت لپاره ایښي دي، او لکه څرنګه چې افراد یو بل ته الله تعالی محتاج پیدا کړي دي، او هیڅ یو انسان هم خپل ټولې اړتیاوې په ځانته ځان نشي پوره کولی، د بیلګې په توګه که څوک وغواړي یو جوړه لباس واغوندي دا په دې کار کې دومره خلکو ته اړتیا پیدا کوي چې که په ځانته ځان وغواړي دا ټول کارونه سرته ورسوي شاید ډېر زیات وخت او جهد ترې وغواړي، او شاید و نه توانیږي، په همدې شکل هېوادونه هم د خپلو ضرورتونو په پوره کولو او سرته رسولو کې یو بل ته اړ دي، ډېر داسې کارونه او ضرورتونه دي چې یو هېواد که هر څومره قوي، بډای او توانمند هم وي په ځانته ځان هغه کارونه سرته نه شي رسولی، دا خو لا پرېږده چې یو ضعیف او ناتوانه هېواد یې په ځانته ځان سرته ورسوي، له دې امله نورو هېوادونو ته به اړتیا پیدا کوي، او دا اړتیاوې دا هېوادونه ګډ ژوند ته اړ کوي، او دا ګډ ژوند، او متبادلې ګټې د بهرنیو اړیکو غوښتنه کوي، چې له هغوی پرته دا ګډ ژوند پرمخ وړل ناممکن ګرځي.

څلورم بنسټ: انساني کرامت یو بل بنسټ

د قرآن کریم د بیان سره سم الله تعالی انسان ته عزت او کرامت وربخښلی دی، الله تعالی فرمايي: وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ وَحَمَلۡنَٰهُمۡ فِي ٱلۡبَرِّ وَٱلۡبَحۡرِ وَرَزَقۡنَٰهُم مِّنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَفَضَّلۡنَٰهُمۡ عَلَىٰ كَثِيرٖ مِّمَّنۡ خَلَقۡنَا تَفۡضِيلٗا[الإسراء: ۷۰]. موږ د آدم اولاد معزز کړي دي، او هغوی ته مو په وچه او بحر کې د سپرلۍ اسباب او وسائل برابر کړي دي، او هغوی ته مو پاکه روزي ورکړې، او په ډېرو مخلوقاتو مو ورته فضیلت ورکړی دی.

په روح المعاني کې وايي: «وَلَقَدۡ كَرَّمۡنَا بَنِيٓ ءَادَمَ أي جعلناهم قاطبةً برهم وفاجرهم ذوي كرم أي شرف ومحاسن جمةٌ لا يحيط بها نطاق الحصر»(آلوسي، ۲۰۱۰م، ۱۱۲/۸)

الوسي د قاضي ابو السعود د تفسیر څخه په استفادې د دې ایت د مفهوم په اړه وايي چې موږ د آدم علیه السلام ټول اولادونه معزز ګرځولي دي هغوی که نیکان دي او که بدان، او دا عزت او شرف او محاسن دومره دي چې د حصر په دائره کې نه راځي.

د تکریم تر ټولو لوی مظهر عقل او معرفت دی، هغه عقل او معرفت چې له امله یې الله تعالی پرېښتو ته امر وکړ چې حضرت آدم علیه السلام ته سجده وکړي، او همدا معرفت او عقل دی چې په نړۍ کې د تمدن د پرمختګ لامل ګرځي چې هغه پخپله د اسلام د مقاصدو څخه یو مقصد دی، نو دا الهي تکریم د دې غوښتنه کوي چې انسان هم د بل انسان تکریم وکړي، او په هغه ډول عزت ورکړي چې اسلامي شریعت ورکړی، او دا تکریم هغه وخت سرته رسېدلی شي چې انسان د بل انسان سره مثبتې اړیکې ولري، او لکه مخکې مو چې ورته اشاره درلوده د انفرادي اړیکو ډېر اصول د هېوادونو په اړیکو باندې د انطباق وړ دي، نو بناء انسان لپاره «الهي تکریم» د بین المللي اړیکو یو بنسټ دی، او دا اړیکې د دې الهي ارادې (انسان ته من حیث انسان تکریم ورکول) د عملي کولو او پلی کولو یوه مهمه وسیله ده.

پنځم بنسټ: د خیر په کارونو کې همکاري

الله تعالی مسلمانانو ته یو داسې جامع حکم ورکړی دی چې د هر چا سره هغه که مسلمان وي او که کافر نه یوازې دا چې د اړیکو جوړولو بنسټ ګرځي بلکې د اړیکو جوړولو نه پورته د عملي همکارۍ غوښتنه هم کوي، هغه د الله تعالی دا وینا ده، چې فرمايي: وَ تَعَاوَنُواْ عَلَى البِرِّ وَ التَّقوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُواْ عَلَى الإِثمِ وَ العُدوَٰنِ وَ اتَّقُواْ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ العِقَابِ [المائدۀ: ۲].د نیکۍ او تقوی په کارونو کې یو د بل سره همکاري او مرسته وکړئ، او د ګناه او ظلم په کارونو کې مرسته مه کوئ، او د الله تعالی څخه وویریږئ، بې شکه الله تعالی سخت عذاب ورکونکی دی.

په دې ایت کې د «بر» لفظ د مفسرینو د تصریح سره سم په هر هغه څه دلالت

کوي چې په شریعت کې یې امر شوی وي، او د «تقوی» لفظ هغه ټول څه په ځان کې رانغاړي چې شریعت ترې منع کړی ده، نو دا دواړه لفظونه دومره عمومیت لري چې ټول ښه کارونه (امر و نهي) یې احاطه کړي دي. او بله دا چې دا ټولو انسانانو ته امر دی، امام قرطبي وایي: «وَهُوَ أَمْرٌ لِجَمِيعِ الْخَلْقِ بِالتَّعَاوُنِ عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى، أَيْ لِيُعِنْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا». (قرطبی، ۲۰۰٦، ٤٦/٦) دا ټولو انسانانو ته امر دی چې د نیکۍ او تقوی په کارونو کې یو د بل سره مرسته وکړي. هدف یې دا دی چې دا یوازې د مسلمانانو سره د تعاون او همکارۍ غوښتنه نه کوي بلکې د ټولو انسانانو هغه که مسلمانان وي او که غیر مسلمانان دا ایت ورسره د نیکیو او تقوی په کارونو کې د همکارۍ او مرستې غوښتنه کوي.

د اسلامي هېواد لپاره همدا الهي امر د نړیوالو اړیکو لپاره یو بنسټ مهیا کوي، څکه د دې اړیکو له لارې د نیکیو او تقوی په ډېرو قضایاو کې مسلمان هېوادونه همکاري کولی شي، د بیلګې په توګه:

- د لوړو انساني اخلاقیاتو ترویج لکه عدل او انصاف، ازادي، د قانون پر واړندې د ټولو یو شانته والی، ریښتیا، عفت او داسې نور داسې انساني او تمدني اخلاقیات دي چې هره ټولنه یې تأییدوي، له دې امله اسلامي هېوادونه دا لوړ اخلاقي ارزښتونه د بهرنیو اړیکو د تقویې له لارې ترویجولی شي، او دا به د تعاون علی البر والتقوی یو ښه مصداق وي.
- همدا راز د مظلومانو ترڅنګ درېدل، د ملیتونو د جایزو او عادلانه حقوقو څخه دفاع کول، په نړۍ کې د ظلم، بربریت، تعصب او عنصریت په مخ کې درېدل، او د مظلومانو سره درېدل، د هغوی د عادلانه قضایاو څخه دفاع کول، ټول د تعاون علی البر والتقوی په ضمن کې راځي، رسول الله صلی الله علیه وسلم د جاهلیت په زمانه کې د مظلومانو د حمایت لپاره په یو تړون چې «حلف الفضول» نومېده ګډون کړی وه، د هغه په اړه فرمایي: «لَقَدْ شَهِدْتُ فِي دَارِ عَبْدِ اللهِ بْنِ جُدْعَانَ حِلْفًا مَا أُحِبُّ

أَنَّ لِيَ بِهِ حُمْرَ النَّعَمِ، وَلَوْ أُدْعَى بِهِ فِي الْإِسْلَامِ لَأَجَبْتُ». (بيهقي، ۱۴۰۱، ٤٩٦/٦) د عبد الله بن جدعان په کور کې د یو تړون شاهد وم، نه خوښوم چې له هغه محروم شوی وی، او ډیر سره اوښان می لاس ته راوړی وی، که په اسلام کې هم داسې کوم تړون ته (چې د مظلومانو د حمایت لپاره وه) دعوت شم نو حتما به دا دعوت قبول کړم. او د مظلومانو د قضایاو څخه دفاع او د ظلم په مقابل کې درېدل د نړیوالو اړیکو له لارې تأمینیدلی شي، او دا کارونه شرعا مطلوب دي نو د مطلوب او واجب کار وسیله به هم همداسې وي.

شپږم بنسټ: د هېوادونو ترمنځ ګډ اهداف تر لاسه کول

نړیوالې اړیکې له دې امله هم اړینې دي چې ډېر داسې مصالح او مقاصد دي چې له دې اړیکو پرته یې لاس ته راوړل ممکن نه دي، او په دې مصالحو کې څه داسې دي چې د هېوادونو بقاء او دوام ورپورې تړلی دی، او په شریعت کې خو دا قاعده ده چې: «ما لا يتم الواجب إلا به فهو واجب». (سبکي، ۱۹۹۱م، ۸۸/۲) د نړی حالاتو ته په کتو هغه وختونه تللي دي چې یو هېواد دا تصور وکړي چې موږ د چا سره سروکار نه لرو، نه چا سره اړیکو ساتو او نه ورته اړتیا لرو، نه دې موږ سره څوک اړیکې ساتي او نه دې راسره کار لري، په خپل هېواد کې دننه دې موږ په آرام پرېږدي، دا تصور ځکه درست نه دی ځکه چې که څوک وغواړي که ونه غواړي نور هېوادونه ترې اغیزمن کېږي او دا هېواد د نورو څخه اغیزمن کېږي، د هغه امورو له جملې څخه چې د بین‌المللي اړیکو څخه پرته نه شي ترلاسه کېدلی او هغه د هېوادونو د بقاء لپاره اړین دي، دې لاندې امورو ته اشاره کول اړینه بولم:

أ- د هېواد د ځمکنۍ پشپړتیا او ازادۍ‌ساتنه

هر هېواد په طبیعي توګه دې ته اړتیا لري چې د هېواد د ځمکنی بشپړتیا ساتنه وکړي، خپل جغرافیایي حدود محفوظ وساتي چې څوک پرې تیری ونه کړي، او د نورو هېوادونو د عسکري او سیاسي لاس وهنو څخه یې محفوظ وساتي، ځمکه او

هوا يې په خپل لاس کې وي، دومره توانايي ولري چې خپل ملي امنيت وساتي، وګړي يې د نورو هيوادونو د تيري څخه په ويره کې نه وي، او دا يو لوی نعمت دی چې په بېلا بېلو آيتونو کې يې الله تعالی يادونه کړی ده، لکه په سورت قريش کې چې فرمايي: فَلۡيَعۡبُدُواْ رَبَّ هَٰذَا ٱلۡبَيۡتِ ٣ ٱلَّذِيٓ أَطۡعَمَهُم مِّن جُوعٖ وَءَامَنَهُم مِّنۡ خَوۡفِۭ [قريش: ۳-٤]. او دا خو يو څرګند حقيقت دی چې دا امن، او د خپل هېواد ساتنه يوازې د اقتصادي او عسکري ځواکمنتيا په نتيجه کې نه تر لاسه کيږي، بلکې هر هېواد دې ته اړتيا لري چې د بهرنيو اړيکو او د نورو هېوادونو سره د معاهداتو په نتيجه کې خپل ځان د دې ډول تيريو څخه وساتي، له دې امله بهرنۍ اړيکې د هر هيواد بنسټيزه اړتيا ده.

ب- د ګډو ګټو ساتنه او راکړه ورکړه او تجارت

په دې کې شک نشته چې هر هېواد د دې هڅه کوي چې په ټولو مواردو کې خود کفاء وي، هيڅ کوم بل هېواد ته اړتيا و نه لري، مګر دا کار نا ممکن دی، هيڅ يو هېواد هم خپلې اړتياوې په ځانته ځان نه شي پوره کولی، د خوراکي توکو څخه نيولی په صنعتونو کې د استعماليدونکو موادو پورې، د خفيفو ماشينونو څخه نيولي تر ثقيلو ماشينونو پورې يو د بل څخه واردوي او خپلې اړتياوې پرې پوره کوي، همدا راز مهارتونه، علوم، او متخصصين يو د بل څخه اخلي، يو شمېر هيوادونه خام مواد لري خو د صنعت لپاره کارخانې، امکانات او متخصص افراد نه لري، بل هېواد بشري ځواک لري، کارخانې او ماشينونه لري خو خام مواد نه لري، دا ټول هېوادونه دې ته اړ کوي چې يو د بل سره راکړه ورکړه ولري.

او دا راکړه ورکړه يوازې هغه وخت ممکنه ده چې هېوادونه په خپلو کې سره اړيکي ولري، د يوکراين او روسيې د جنګ له امله د روسيې سره د اروپايانو اړيکې خرابې شوی، په ډيره لږه موده کې د خوراکي توکو د شديد بحران سره مخ شول ځکه چې د خوراکي توکو لپاره يې ټول اعتماد په يوکراين او روسيه باندې وه، همدا

راز د المان حکومت او خلک په ډېر صراحت سره وايي چې د روسيې د وارداتي ګاز په نه شتون کې به ورته ژمی تیرول نا ممکن وي، د دې راکړې ورکړې او ګټو د تبادلې لپاره سيستمونه هغه وخت فعالیدلی شي چې د هېوادونو ترمنځ اړيکې وجود ولري، اوس خو لکه چې ويل کيږي د نړۍ هر هېواد نورو هېوادونو ته دومره اړتيا لري چې هيڅ يو هېواد خپل واقعي وجود هغه وخت ساتلی شي چې د نورو هېوادونو سره مثبتې اړيکي ولري.

ج- د هېوادونو ترمنځ سوله ایز ژوند

په دې کې شک نه شته چې د هېوادونو ترمنځ د شخړو او جنګونو ډېر لاملونه وجود لري، او دا هر وخت د دې هېوادونو ترمنځ د يو تمام عيار جنګ لامل کېدلی شي چې په نتيجه کې يې خلک له منځه تللی شي، هېوادونه ورانېدلی شي، او بې شمېره بدمرغۍ رامنځته کېدلی شي، د دې بد حالت د مخنيوي يوازينۍ لار د هېوادونو ترمنځ اړيکي دي، دا اړيکې دومره مهمې وي چې د جنګ د شدت سره سره ادامه بايد ولري، د دې ځرګند مثال د افغانستان اسلامي امارت او امريکايانو ترمنځ اړيکې وی چې د جنګ د شدت سره سره متوقفې نه شوی، همدا راز که له يوې لورې د روسيې او يوکراين ترمنځ شديد جنګ روان دی، خو له بل پلوه د يوکرايني غلو بيرون ته ليږد په اړه د دوي ترمنځ اړيکې او تماسونه جريان لري، نو د هيوادونو ترمنځ د تناو او جنګ څخه د ځان ساتلو تر ټولو غوره وسيله د هېوادونو ترمنځ بهرنۍ اړيکې دي.

د- نړيوال امنيت

نړيوال امنيت د هېوادونو ترمنځ د شخړو او جنګونو په نتيجه کې له منځه تللی شي، او د هېوادونو ترمنځ شخړې او جنګونه هغه وخت رامنځته کېدلی شي چې د هيوادونو ترمنځ غلط فهمی راولاړې شي او اړيکې شتون و نه لري، له همدې امله نړۍ د دوو خطرناکو نړيوالو جنګونو نه وروسته دې ته اړ شوه چې د ملګرو ملتونو

ترنامه لاندې داسې اداري رامنځ ته کړي چې نړيوال امنيت ته د ورپېښيدونکو تهديدونو مخه ونيسي، او دا ټول د نړيوالو اړيکو په نتيجه کې ممکن دي، اوس هم که کوم هېوادونه دې اړيکو ته په مثبته سترګه ونه ګوري هغه نړيوال امنيت د خطر سره مخ کولی شي، او که دا ځل داسې کومه پيښه وشوه نو د اتومي وسلو په شتون کې به د بشريت د بچ کېدو چانس وجود و نه لري، نو دا اړيکې ډېرې مهمې او اړينې دي.

هـ - د يو هېواد د وګړو اړتياوې او نړيوالې اړيکې

له کوم وخت څخه چې په نړۍ کې معلوماتي انقلاب رامنځته شوی، سفرونه او د سفرونو وسائل اسان شوي دي، له هغه وخت څخه نړۍ د يوې وړې قريې حيثيت غوره کړی دی، د خلکو ترمنځ اړيکې همدومره ساده شوي لکه په يوې قريې کې د خلکو ترمنځ اړيکې، بلکې له دې هم ډېرې ساده، کله انسان د هغه پيښې څخه چې په څنګ کې يې شوی وي د داسې چا په ذريعه خبرېږي چې په بله قاره کې ژوند کوي، د همدې اړيکو په نتيجه کې د خلکو ترمنځ د مصالحو او ګټو تبادله هم په همدې کچه زياته شوی ده، او دا ټول د سفرونو، تګ راتګ، غوښتنه کوي، د يو هېواد د اتباعو ګټې د بل هېواد د اتباعو د ګټو سره تړلی دي، په دې کې د سفر، تجارت، تعليم، صحت او بې شمېره نورې ګټې شاملې دي، او د يو هېواد د اتباعو دا ګټې هغه وخت په درست شکل خوندي کېدلی شي چې متبوع هېواد يې د نورو هېوادونو سره اړيکي ولري، سفري وثائق يې د اعتماد وړ وي، هر څومره چې دا هېواد د نړۍ د نورو هېوادونو له نظره محترم هېواد وي د هغه اتباعو ته په هماغه اندازه د احترام په سترګه ليدل کيږي، او ګټې په هماغه اندازه خوندي وي او اړتياوې يې پوره کيږي، او دا ټول هغه تر لاسه کېدلی شي چې د مثبتو اړيکو له لارې هېوادونه دا احترام تر لاسه کړي.

اوم بنسټ: د اسلام خپرول او د اسلام لور ته بلنه

اسلامي امت د قرآن کریم په اصطلاح د دعوت امت دی، او هر اسلامي هېواد د دې امت د ممثل په حیث همدا مسؤولیت په غاړه لري، لکه چې الله تعالی فرمایي: وَ كَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُم أُمَّةً وَسَطا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ [البقرة: ۱۴۳]. لکه څرنګه مو چې ستاسې قبله غوره قبله ګرځولې، همداسې مو تاسې امت وسط (چې دین او منهج یې د اعتدال دین دی) ګرځولي یی، تر څو د دعوت په نتیجه کې په خلکو شاهدان وه اوسیږئ.

او لکه الله تعالی چې فرمایي: كُنتُم خَيرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنَّاسِ تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ و تَنهَونَ عَنِ المُنكَرِ وَتُؤمِنُونَ بِاللَّهِ [آل عمران: ۱۱۰]. تاسې تر ټولو غوره امت یاست چې د خلکو لپاره راویستل شوي یاست، چې خلکو ته د نیکیو حکم وکړئ، او د بدیو څخه یې منع کړئ، او په الله تعالی باندې ایمان ولرئ.

په نړیوالو اړیکو کې د دین دعوت خلکو ته د رسولو یو بهترینه نمونه په هغه اړیکو کې څرګنده ده چې حضرت سلیمان علیه السلام د ملکه سبا سره جوړې کړې وې، د قرآن کریم د وینا سره اولین سفارت چې حضرت سلیمان ورته ولیږه په هغه کې د حضرت سلیمان علیه السلام دربار ته د مسلمانانو په حیث د راتګ خبره بنسټیزه وه، د ملکه سبا په دربار کې د حضرت سلیمان علیه السلام د سفارت د ځواب په اړه مشوره او بیا د هدایاو تبادله، او په پایله کې یې د ټول امت اسلام منل او د الله د پیغمبر په اطاعت کې راتلل هغه نتایج ؤ چې د دې اړیکو په نتیجه کې ترلاسه شول، الله تعالی فرمایي: {قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [النمل: 44]. ملکه سبا چې کله د حضرت سلیمان علیه السلام په دربار کې کوم عظمت ولیده نو د خپل اسلام اعلان یې وکړ.

د رسول الله صلی الله علیه وسلم د نړیوالو اړیکو او نړیوالو سفارتونو تر ټولو لوی مقصد د دین دعوت رسول ؤ، د یو مسلمان هېواد څخه د مسلمانانو توقع دا وي چې

په نړیواله کچه د اسلام په اړه د ناوړه تبلیغاتو (اسلاموفوبیا)، د اسلام په اړه د غلط فهمیو د لیرې کولو لپاره هلې ځلې وکړي، او په دې توګه د دعوت الی الله فریضه اداء کړي، همدا راز د اسلام د درست فهم د ترویج لپاره نړیوال کانفرانسونه، سیمینارونه او پروګرامونه ترتیب کړي، په نړیوالو فورمونو کې د اسلام درست تصور نړیوالو ته په داسې توګه وړاندې کړي چې عاقل خلک یې واوري او فکر کولو ته په کې اړ شي، او دا ټول کارونه هغه وخت کېدلی شي چې اسلامي هېواد مثبتې بهرنۍ اړیکې ولري، د نړیوالو فورمونو غړیتوب ولري.

اتم بنسټ: د اسلامي امت پر ضد د دسائسو شنډول

کله چې یو هېواد مثبتې بهرنۍ اړیکې ولري، او نور هېوادونه ورته د احترام په سترګه وګوري، هغه په نړیوالو ټولو فورمونو کې د ګډون حق لري، په ډېرو مجالسو کې مثبت رول لوبولی شي، مسلمانان همېشه د اسلام مخالفو قوتونو څخه شکوې او شکایتونه لري، او دا ځکه چې د همدې اړیکو له امله ټولو مؤثرو فورمونو کې موجودیت لري، او له همدې فورمونو څخه د اسلام، اسلامي امت او مسلمانانو پر ضد دسائس په لاره اچوي، که چېرې په دې فورمونو کې د افغانستان اسلامي امارت وجود ولري دا ډول ټول دسائس شنډولی شي، نه یوازې دا چې دا دسائس شنډولی شي بلکه په ایجابي توګه داسې طرحې او پروګرامونه وړاندې کولی شي چې د اسلام، اسلامي امت او مسلمانانو ګټې خوندي کړي، خو په دې فورمونو کې حضور هغه وخت ممکن دی چې د افغانستان اسلامي امارت او نور مسلمان هېوادونه د نړۍ سره مثبتې اړیکې ولري.

نهم بنسټ: د مسلمانو اقلیتونو او اسلامي قضایاو حمایت

مسلمانان د قرآن کریم په صریح نص سره یو د بل دوستان او حمایت کونکي دي، په دې اړه الله تعالی فرمایي: وَ الَّذِينَ كَفَرُواْ بَعضُهُم أَولِيَاءُ بَعضٍ إِلَّا تَفعَلُوهُ تَكُن فِتنَةٌ فِي الأَرضِ وَ فَسَاد كَبِير [الأنفال: ۷۳]. هغه خلک چې کفر یې کړی دی یو د بل

حمايت کونکي او دوستان دي، که تاسې دا کار (يو دبل حمايت او يو بل سره دوستي) و نه کړئ نو په ځمکه کې به فتنه او لوی فساد خپور شي. همدا راز په بل آيت کريمه کې الله تعالی فرمايي: وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَٰتُ بَعضُهُم أَوْلِيَاءُ بَعض يَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ يَنهَونَ عَنِ المُنكَرِ [التوبة: ۷۱].مؤمنان سړي او مؤمنانې ښځې يو د بل حمايت کونکي او دوستان دي، چې د نيکيو حکم کوي او د بديو څخه منع کوي.

دا حمايت او دوستي په انفرادي توګه هم په مسلمانانو لازم ده، او د امارت او حکومت په توګه هم ضروري او اړينه ده، او مسلمانان په نړۍ کې په ډيرو هېوادونو کې د اقليتونو او لږه کيو په څير ژوند کوي، او ډير وختونه د ډيرو شديدو ستونزو سره مخ کيږي، لکه څه موده وړاندې چې په برما کې د روهنګيا مسلمانان د بوداپانو په لاس بې پته او قتل عام شول، همدا راز موږ په نړۍ کې داسې ستونزې لرو چې د مسلمانانو سره تړاو لري او د لسګونو کلونو راهېسې نه حل کيږي بلکه په خلکو يې ظلمونه کيږي، د دې ټولو مؤثر حمايت او دوی سره همکاري، او د دوی په حمايت کې اواز پورته کول هغه وخت ممکن دي چې اسلامي امارت د نړۍ سره مؤثرې اړيکې ولري.

اړيکې د چا سره؟

د افغانستان اسلامي امارت د چا سره اړيکې جوړې کړي؟ دا يو داسې سوال دی چې د دې د ځواب د تر لاسه کولو لپاره بايد موږ لومړی دوه قضيې حل کړو، لومړۍ قضيه د پخوانيو او معاصرو علماو د تصريحاتو سره سم وګورو چې نړۍ د اړيکو له پلوه په څو ډوله ويشي؟ او دويم دا چې که نړۍ دوه تقسيمه شي چې يو دار الاسلام او دويم دار الحرب شي، نو آيا دار الاسلام په متعددو هېوادونو تقسيمېدلی شي؟ يا په بل عبارت اسلام د دې اجازه ورکوي چې اسلامي هېوادونه دې متعدد وي، تر څو يو مسلمان هېواد د بل مسلمان هېواد سره اړيکې جوړې کړي؟

د نړۍ تقسيم؛ دار الاسلام او دار الحرب

په پيل کې يو حقيقت ته اشاره کول غواړم چې دفقهاو له لورې دار الحرب او دار الاسلام ته د نړۍ د تقسيم بنسټيز هدف او موخه نړيوالې اړيکې نه وې، بلکه په شريعت کې ډېر داسې احکام شته چې په اختلاف د دار باندې مرتب دي، لکه د ارث احکام، د حدودو او شرعي عقوبات تطبيق په دار الحرب کې او داسې نور، (زحيلي، ١٩٩٨) فقهاو چې کله دا تقسيم کړی دی تر ډېره يې همدا شرعي احکام په نظر کې ؤ، د اسلامي حکومت بهرنۍ اړيکې يې ضمني په نظر کې وې، مګر اوس دا بحثونه د دې اړيکو لپاره بنسټيز حيثيت لري، له دې امله بايد دا وڅېړل شي، نو په دې اړه چې کوم بنسټيز سوال راولاړيږي هغه دا دي چې ايا نړۍ او د نړۍ هېوادونه په دوه يا درې ډول ويشل درست دي؟ په دې اړه بېلا بېل نظريات وجود لري چې دلته يې په لنډ ډول مناقشه کول غواړم.

لومړی نظر: په ديني لحاظ د نړۍ تقسيم درست نه دی

يو شمېر غير مسلم ليکوالان په دې نظر دي چې د نړۍ تقسيم «دار الاسلام» او «دار الحرب» و لو که د دار الکفر په معنی هم وي، درست کار نه دی، ځکه دا د مسلمانانو له لورې په استعلائي تصور باندې ولاړ تقسيم دی، چې په نتيجه کې يې هغه هيوادونه چې «دار الحرب» يا «دار الکفر» ګڼل کيږي د هغوی د دونيت تصور په کې نغښتی دی، او دا د ملګرو ملتونو د هغه اصل سره په ټکر کې دی چې د ملګرو ملتونو غړي هېوادونه په قانوني لحاظ سره مساوي دي، همدا راز د عقيدې په لحاظ د خلکو په تقسيم ولاړ تصور دی، چې يو شمېر مسلمانان او نور کافران ګڼل کيږي چې هغه د عقيدوي تبعيض بنسټ ګرځي.

دا خو يوه داسې ادعاء ده چې په کې د عيني واقعيتونو څخه سترګې پټې شوی دي، د بشريت د تنوع بنياد همدا نظريات، تصورات او معتقدات دي، هغه که د بشر له لورې جوړ شوي نظريات وي او که د الله تعالی له لورې راليږل شوي اديان وي، او

که د الله تعالی اخیرنی پیغام اسلام وي، ایا تر اوسه پورې د شرق او غرب بلاکونو په نوم په نړۍ کې تنوع وجود نه درلود، آیا تر اوسه د تمدنونو په نوم چې په مدار کې یې دین قرار لري نړۍ نه تقسیمیږي، ایا دې ته چا تبعیض ووایه، همدا نن هم ویل کیږي، مسیحي غربي تمدن، اسلامي تمدن، بودائي تمدن، هندي تمدن، همدا راز چنایي کنفیوشسي تمدن او داسې نور، لنډه دا چې د بشریت په داخل کې د نظریاتو او معتقداتو تنوع موجود دی، او اسلام د دې ادعاء لري چې د بشریت د دنیوي او اخروي سعادت تر ټولو ښه نسخه د ځان سره لري، او غواړي د دې سعادت څخه ټول بشریت برخمن شي، نه چا ته د تحقیر په سترګه ګوري او نه څوک د دې حق منلو ته اړ کوي، بلکې ځانته امت دعوت وایي، په استدلال او منطق دا حق خلکو ته وړاندې کوي، او له همدې امله د ټولو سره د مثبتو اړیکو غوښتنه کوي، او وایي چې د غیر مسلمانانو سره اصل سوله ده مګر دا چې جنګ ته اړتیا پیښه شي، همدا د شرعي نصوصو په رڼا کې د معاصرو جمهورو فقهاو نظر هم دی.

دویم نظر: دار الاسلام او دار الحرب ته د نړۍ تقسیم درست نه دی

یو شمېر معاصر علماء وایي چې دار الاسلام او دار الحرب ته د نړۍ تقسیم درست نه دی، بلکې دا تقسیم باید درې ګونی وي، په دې معنی چې یو بل قسم هم باید په کې اضافه کړی شي چې هغه ته «دار العهد» ویل کیږي، ځکه اوس په عامه توګه «دار الحرب» وجود نه لري، بلکې په نړۍ کې اوس یا «دار الاسلام» وجود لري او یا «دار العهد» وجود لري، دار الحرب ځکه وجود نه لري چې دا په یو موقت حالت کې د یو هېواد نوم کېدلی شي، او دا هغه وخت کله چې د چا سره جنګ روان وي هغه منطقه دار الحرب ګڼل کیږي، که کله د جنګ حالت راپیدا هم شي ژر له منځه ځي، ځکه د اسلام اړیکه د نورو سره اصلا په سوله باندې ولاړه اړیکه ده نه په جنګ. د فقهاو په اصطلاح کې «دار الاسلام» او «دار الحرب» ته د نړۍ تقسیم د نصوصو څخه مستفاد نه دی، بلکې دا د هغه وخت د ظروفو غوښتنه وه کله چې دا تقسیم رامنځته

شوی دی، په دویمه هجري پیړۍ کې د اسلامي خلافت او کفري نړۍ ترمنځ په پرله پسې توګه حالات جنګي ؤ، او دا تقسیم په هغه وخت کې رامنځ ته شوی دی، او جنګ دائمي حالت نه دی، ځکه چې د کفارو سره د مسلمانانو عادي حالت سوله ده جنګ نه دی، نو کله چې د جنګ حالت ختم شو هغه مناطق هم چې غیر مسلمانان په کې اوسیږي هغه هم دار الحرب نه پاتې کیږي، همدا تقریبا د معاصرو علماو څخه د شیخ ابو زهرهٔ او دکتور وهبهٔ الزحیلي نظر دی.

شیخ ابو زهرهٔ وایي: "وتكاد كلمات الفقهاء أجمعين تجمع على أن دار المخالفين تسمى دار حرب، لأنها فعلا كانت في عصر الاجتهاد الفقهي دار حرب بسبب تلك الاعتداءات المتكررة من الأعداء والمدافعة المستمرة من المسلمين"(ابو زهره، ۱۹۹۵م، ۵۵).

تقریبا د فقهاو په دې اتفاق دی چې د مخالفینو وطنونو او هېوادونو ته «دار حرب» ویل کیږي، او دا ځکه چې د فقهي اجتهاد په زمانه کې (کله چې د السیر په اړه احکام فقهاو استنباطول او تدوینول) حالت همداسې وه، د مخالفینو مناطق د دښمن له لورې د بیا بیا تیریو او د مسلمانانو له لورې د پرله پسې دفاع له امله «دار حرب» ګڼل کېدلې. هدف یې دا دی چې دا اوصاف د شرعي نصوصو څخه مستفاد نه دي، بلکه د اسلامي خلافت او د غیر مسلمانو هېوادونو ترمنځ قائم حالت د جنګ وه نو له همدې امله هغه منطقې دار حرب ګڼل کېدلی چې د اسلامي خلافت د ولکې څخه بیرون وی، او د همدې مستمر جنګي حالت څخه یو شمېر خلکو ته دا شبهه هم پیدا شوه چې د اسلام او کفر ترمنځ اصلي حالت جنګ دی، او سوله د ضرورت حالت دی، خو شیخ ابو زهرهٔ دا خبره ـ د نورو ډېرو فقهاو په څیر ـ درسته نه ګڼي، او وایي چې د مسلمانانو او کفارو ترمنځ اصلي حالت سوله ده، او جنګ یو غیر عادي او طارئ حالت دی چې د اړتیا په وخت کې رامنځته کیږي.

بیا وروسته کله چې د امام ابو حنیفه له نظره د دار حرب شرطونه بیانوي او وایي چې په اوسنۍ زمانه کې د دار حرب دا شرطونه په هیڅ هېواد نه منطبق کیږي، بیا

لړ وروسته کله چې د یو درېیم دار «دار عهد» ذکر کوي نو له هغه وروسته په یو عبارت کې وايي چې اوس اصلا دار حرب وجود نه لري، ټوله کفري نړۍ دار عهد بلل کیږي؛ ځکه ټول هېوادونه د ملګرو ملتونو د منشور او اصولو سره سم یو د بل سره تړونونه لري، د سوله ایز ژوند معاهدې لري، نو ټول هېوادونه دار عهد بلل کیږي.

او شیخ وهبة الزحیلي تقریبا همدا خبره لږ په نور تفصیل سره کوي او وايي: "و إذ قد عرفنا أن هذ التقسيم مبني على أساس الواقع لا على أساس الشرع، ومن محض صنيع الفقهاء في القرن الثاني الهجري، و أنه من أجل ترتيب بعض الأحكام الشرعية في المعاملات ونحوها، و أن الحرب هي السبب في هذا التقسيم، فيمكننا أن نقول إن دار الحرب هي مجرد منطقة حرب ومسرح معركة بالنسبة لدار الإسلام التي فرضت عليها الأوضاع في الماضي أن تتكتل وأن تعتبر البلاد غير الإسلامية في مركز العدو الذي برهنت الأحداث على نظرته العدائية للمسلمين فهو تقسيم طارئ بسبب قيام حالة الحرب أو الحرب نفسها، فهو ينتهي بانتهاء الأسباب التي دعت إليه والحقيقة أن الدنيا بحسب الأصل هي دار واحدة كما هو رأي الإمام الشافعي ولهذا قال مع جمهور الفقهاء: إن الحدود تجب على المسلم أينما وقع سببها..". (زحیلی، ۱۹۹۸، ۱۹٤-۱۹۵) کله چې مو دا درک کړ چې دا تقسیم (د هېوادونو تقسیم دار حرب او دار اسلام ته) د هغه وخت د فعلي حالت پر بنسټ شوی وه، نه د شرعي نصوصو پر بنسټ، دا په دویمې پیړۍ کې یوازې د فقهاو اجتهاد وه تر څو پرې د معاملاتو په اړه یو څه شرعي احکام مرتب کړي، او دا چې په هغه وخت کې د مسلمانانو او کفارو ترمنځ په پرله پسې توګه روان جنګ د دې تقسیم لامل وه، د دې حقیقت د درک کولو نه وروسته موږ ویلی شو چې «دار حرب» د «دار اسلام» په نسبت یوازې هغه سیمه ګڼل کیږي چیرته چې بالفعل جنګ روان وه کله چې په ماضي کې پر «دار اسلام» باندې داسې حالات مسلط کړی شوي ؤ چې مسلمانان د هغه (حالاتو) په مقابل کې سره را یوځای شي، او غیر اسلامي هیوادونه د دښمن مرکز وګڼي، ځکه

چې حوادثو د مسلمانانو په مقابل کې دوی په دې دښمنانه تصور دلالت کاوه، نو (لنډه دا چې) دا تقسيم يو موقت تقسيم دی ځکه چې په هغه زمانه کې (کله چې د فقهاو له لورې دا اجتهادی تقسيم رامنځته شو) يا خو جنګي حالت وه او يا بالفعل جنګ جريان درلود، نو دا موقت تقسيم بايد د هغه اسبابو د له منځه تللو په نتيجه کې له منځه ولاړ شي چې د دې تقسيم لامل ګرځيدلي ؤ، حقيقت دا دی چې دنيا په اصل کې يو «دار» دی ـ لکه څرنګه چې د امام شافعي نظر دی، له همدې امله جمهور فقهاء وايي: چې پر مسلمان بايد حدود تطبيق شي په هر ځای کې يې چې سبب واقع شي (د احنافو د نظر برخلاف چې په دار حرب کې څه شرعي جزاګانې د تطبيق قابل نه ګڼي).

لنډه دا چې د معاصرو علماو څخه يو شمېر علماء «دار الحرب» په دې معنی اخلي چې دار الحرب هغه هېواد ته ويل کيږي چې د کوم هيواد سره بالفعل جنګ روان وي، او يا هم بالقوه جنګي حالات وي، په دې معنی چې هيڅ کوم تړون وجود و نه لري، او هر وخت چې هر هېواد فرصت پيدا کړي پر بل حمله خپل حق وګڼي او د هيڅ څه پرواه هم و نه لري، کله چې د دار الحرب معنی د هغوی په نزد دا شوه نو طبيعي خبره ده چې د نړۍ د هيوادونو سره اوسنی حالت داسې نه دی، نو د دوی له نظره اوس دائمي دار الحرب وجود نه لري، کله کله د کوم کافر هېواد سره داسې حالات رامنځته کېدلی شي چې د جنګ غوښتونکي وي، کله که داسې حالت رامنځته شو هغه ته به دار الحرب ويل کيږي، مګر نورو هېوادونو ته اوس په دې معنی دار الحرب نه شي ويل کېدلی.

په هغه مفهوم چې دوی د دار الحرب څخه اخېستی دی، د دوی خبره درسته ده، مګر فقهاء دار الحرب په دې معنی نه اخلي، بلکې که مختصرا ووايو د فقهاو په اصطلاح کې «دار الحرب» او «دار الکفر» په يوه معنی دي، يعنې هغه هېواد چېرته چې غلبه او سيادت او قيادت د مسلمانانو په لاس کې وي هغه ته دار الاسلام، او

چېرته چې غلبه او سیادت د کفر او کافر په لاس کې وي هغه ته «دار الحرب» او یا «دار الکفر» ویل کیږي، او په دې معنی خو دا ثنائي تقسیم درست دی، له دې څخه کوم بل تقسیم متصور نه دی، ځکه د نړۍ هر هېواد به یا د اسلام تر سیادت او غلبې لاندې وي او یا به د کفر د غلبې لاندې وي، بل کوم صورت نه شي کېدلی، که د کفر د غلبې لاندې وي، د هغه سره مسلمان هېواد تړون لري یا به یې نه لري، په هر صورت دا دواړه په هغه عام تعریف چې فقهاو د دار الحرب څخه وړاندې کړی دی په دار الحرب کې شامل دي، یوازې دومره خبره کېدلی شي چې د «دار الحرب» اصطلاح هغه مفهوم پوره نه شي رسولی چې فقهاء یې ترې اراده لري، نو که دا اصطلاح بدله کړی شي او دار الحرب پر ځای دار الکفر ورته وویل شي، شاید ډېر ابهامات له منځه ولاړ شي.

دریم نظر: د جمهورو فقهاو نظر

د جمهورو فقهاو نظر دا دی چې نړۍ باید په همدې دوه سیمو «دار الاسلام» او «دار الحرب» باندې تقسیم شي، او «دار العهد» یا د امام محمد بن الحسن شیباني او نورو فقهاو په تعبیر «دار الموادعة» په اصل کې د «دار الحرب» یوه نوعه ده، د دوی د نظر خلاصه دا ده چې «دار الحرب» د «دار الکفر» سره مرادف دی، له همدې امله د فقهاو په عبارتونو کې د «دار الحرب» لپاره ډېر ځله د «دار الکفر» اصطلاح استعمالیږي، او دا خو څرګنده خبره ده چې د نړۍ هیڅ سیمه له دې څخه خالي نه ده چې هلته به یا د اسلام احکام غالب وي او یا به د کفر احکام غالب وي، که د اسلام احکام غالب وي هغه «دار الاسلام» بلل کیږي او که د کفر احکام غالب وي هغه سیمه «دار الحرب» بلل کیږي، دلته د «حرب» لفظ د جنګ په معنی نه دی، په دې اړه یو حنبلي فقیه وایي: «والحربي منسوب إلى الحرب وهو القتال والتباعد والبغضاء أيضا يقال قتل حال الحرب أي حال القتال ودار الحرب أي دار التباعد والبغضاء فالحربي بالإعتبار الثاني»(البعلي، ۱۹۸۱م، ۲۲٦).

حربي د دوه جذرونو څخه اخیستل شوی دی، د لومړي جذر معنی یې «جنګ» دی، لکه چې ویل کیږي قتل حال الحرب، د جنګ په حالت کې ووژل شو، او بل جذر چې د هغه څخه «دار الحرب» هم مأخوذ دی، د هغه معنی ده «هغه سیمه چې ورسره پریکون، او بد بیني وي» نو دلته د حربي معنی د محارب او جنګ کې د ښکېل انسان نه ده، بلکې حربي د دې دویم جذر څخه اخیستل شوی دی.

نو کله چې د دار الحرب معنی دار الکفر شو نو جمهور فقهاء چې نړۍ دې دوه سیمو ته تقسیموي، دوی وایي چې «دار الحرب» او «دار الاسلام» ته د نړۍ د تقسیم مدار پر دې باندې نه دی چې د کومې سیمې یا هیواد خلک د مسلمانانو سره په جنګ وي هغه به دار الحرب ګڼل کیږي، او که په جنګ نه وي نو هغه به دار الحرب نه ګڼل کیږي، چې دا حالت عارضي وبلل شي چې د هغه وخت د ظروفو څخه مستفاد وبلل شي چې کله د فقهې تدوین شوی دی یعنې د هجرت دویمه پېړۍ لکه امام ابو زهرهٔ او شیخ وهبهٔ الزحیلي چې وایي، بلکې دا فقهاء وایي چې د دې تقسیم مدار په دې لاندې امورو دی چې دا د دائمي حالت ښکارندوی دي:

- هلته تسلط او حاکمیت د مسلمانانو دی که د کفارو؟
- هلته غالب احکام د اسلام دي که د کفر او شرک؟
- هلته مسلمانان په امن کې دي که نه، په دې معنی چې د اسلام د شعائرو په ممارست کې خو د کفارو څخه د خوف او خطر احساس نه کوي؟

دا ټول د دې غوښتنه کوي چې د نړۍ هیوادونه په دوه تقسیمه تقسیم شي چې یو یې دار الحرب (چې د دار الکفر مرادف دی) او بل یې دار الاسلام بلل کیږي.

اصلي دار الحرب یا دار الکفر څه وخت دار الاسلام ګرځي؟

همدې معیارونو ته په کتلو علماو د دار الاسلام تعریفونه کړي دي، چا یو معیار په نظر کې نیولی دی، او چا بل معیار، خو دلته یوازې دې ته متوجه کېدل پکار دي چې دا تعریفونه دې ته په کتلو فرق کوي چې کومه سیمه د دار الحرب څخه څه

وخت دار الاسلام ته منتقل کیږي؟ او کومه سیمه څه وخت د دار الاسلام څخه دار الحرب ته انتقال پیدا کوي؟ حنفي فقهاء خو په دې اتفاق لري چې دار الحرب هغه وخت د دار الاسلام برخه ګرځي کله چې په هغه سیمه باندې د اسلام احکام غالب شي، له همدې امله امام علاء الدین کاساني وايي: «لَا خِلَافَ بين أَصْحَابِنَا في أَنَّ دَارَ الْكُفْرِ[1] تَصِيرُ دَارَ إسْلَامٍ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْإِسْلَامِ فيها»(کاسانی، ۱۹۸٦م، ۱۳۰/۷).

زموږ د علماو ترمنځ په دې کې اختلاف نشته چې دار الکفر هغه وخت دار الاسلام ګرځي چې د اسلام احکام په کې غالب وي.

او هغه نور دوه شرطونه چې د مسلمانانو تسلط او مسلمانانو ته د امنیت تر لاسه کېدل دي، د اسلام د احکامو د غلبې په نتیجه کې بالتبع تر لاسه کیږي، ځکه که مسلمانان هلته حاکم نه وي، او یا مسلمانان په امن کې نه وي د اسلام د احکامو غلبه نه متحققه کیږي.

د علاء الدین کاساني له نظره خو په همدې نښه باندې یو هیواد د دار الاسلام برخه ګرځي، همدا نظر د څه نورو علماو هم دی، له دې جملې څخه دا لاندې د یادونې وړ دي:

د شیخ زکریا انصاري له نظره هم په کوم ځای کې چې مسلمان د خپل دین اظهار وکړی شي او د فتنې ویره ورسره نه وي هغه سیمه «دار الاسلام» ګڼل کیږي، هغه وايي: «فَإِنْ قَدَرَ على الِاعْتِزَالِ وَالِامْتِنَاعِ في دَارِ الْحَرْبِ مع كَوْنِهِ قَادِرًا على إظْهَارِ دِينِهِ ولم يَخَفْ فِتْنَةً فيه حَرُمَتْ أَيْ الْهِجْرَةُ منها لِأَنَّ مَوْضِعَهُ دَارُ إسْلَامٍ فَلَوْ هَاجَرَ لَصَارَ دَارَ حَرْبٍ»(الانصاري، ۱۳۱۳ هـ، ٢٠٤/٤).

[1] - دلته علاء الدین کاساني د دار الحرب څخه په دار الکفر تعبیر کوي، همداسې نور فقهاء هم کوي، چې له دې ټولو څخه دا معلومیږي چې دار الحرب او دار الکفر د دوی له نظره یو مفهوم افاده کوي.

که مسلمان د دې توان درلوده چې په دار الحرب کې ځان وساتي او د خپل دین اظهار هم وکړي، او د فتنې ویره هم ورسره نه وي، نو له هغه سیمې څخه ورته هجرت حرام دی، ځکه چې هغه سیمه دار اسلام دی، او که داسې تړول مسلمانان له هغه سیمې هجرت وکړي نو هغه به په دار الحرب بدل شي (او دا کار چونکه ناروا دی نو له همدې امله دا هجرت هم ناروا ګرځي). تقریبا همدا خبره شهاب الدین رملي چې په شافعي صغیر شهرت لري هم کوي، هغه وېي: «کل محل قدر أهله فيه على الامتناع من الحربيين صار دار إسلام». (الرملي، ۱۹۸٤م، ۸۲/۸) هر هغه سیمه چې اوسیدونکي یې د کفارو څخه د ځان د حفاظت توان لري، هغه دار اسلام ګرځي. د ځان د حفاظت معنی دا ده چې د اسلام د شعائرو په ممارست کې د ویرې او ترس احساس و نه کړي.

همدا خبره ابن مفلح هم کوي، هغه وایي: "فكل دار غلب عليها أحكام المسلمين فدار الإسلام، وإن غلب عليها أحكام الكفار فدار الكفر، ولا دار لغيرهما"(مقدسي، ۱۹۹۹م، ۲۱۱/۱-۲۱۲). په هره سیمه کې چې د مسلمانانو د احکامو غلبه وي هغه دار اسلام دی، او که د کفارو د احکامو غلبه وي هغه دار کفر دی، له دې پرته بله سیمه وجود نه لري (یا به دار اسلام وي او یا به دار کفر وي).

لنډه دا چې هغه هېوادونه چې اصلا دار الکفر یا دار الحرب دي هغه یوازې په دې نه دار الاسلام کېږي چې هلته څوک د خپلو عباداتو او معتقداتو په اظهار کې په امن کې وي، بلکې د دې لپاره شرط هغه دی چې امام کاساني او نورو فقهاو یې یادونه کړې ده او هغه د اسلام د احکامو غلبه ده، معنی یې دا ده چې په ټولنه اسلامي رنګ رغالب وي، نو په دې معنی که په کوم غربي یا اروپایي هیواد کې مسلمان خپل عبادت او دیني شعائر تر سره کوي او هیڅ کوم خوف او خطر هم ورته نه وي، په دې کار هغه سیمې دار الاسلام نه شي بلل کېدی، ځکه هلته هغه بنسټیز وصف او شرط نه دی متحقق.

دار الاسلام څه وخت دار الحرب ګرځي؟

خو هغه سیمې چې یو ځل «دار الاسلام» وګرځي هغه بیرته کله «دار الحرب» بلل کېدلی شي؟ په دې اړه دوه نظره موجود دي:

لومړی: د صاحبینو (امام ابو یوسف او امام محمد) نظر دی، دوی وایي چې دلته هم معیار د اسلام د احکامو اظهار او غلبه ده، په کوم ځای کې چې د اسلام احکام غالب وي هغه دار الاسلام ګڼل کیږي او په کوم ځای کې چې دا احکام غالب نه وي هغه بیرته دار الکفر ګڼل کیږي، کاساني وایي: «وقال أبو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ رَحِمَهُمَا اللَّهُ إنَّهَا تَصِيرُ دَارَ الْكُفْرِ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْكُفْرِ فيها» (کاساني، ۱۹۸۶م، ۱۳۰/۷) امام ابو یوسف او امام محمد رحمهما الله وایي یوه سیمه (چې مخکې دار الاسلام وي) هغه وخت دار الکفر ګرځي چې د کفر احکام په کې ښکاره او غالب وي. هدف یې دا دی چې په ټولنه غالب رنګ که د اسلام وه نو هغه دار الاسلام ګڼل کیږي او که غالب رنګ د کفر وه نو دار الکفر ګڼل کیږي. د صاحبینو د قول د دلیل په توګه کاساني وایي: «وَجْهُ قَوْلِهِمَا أَنَّ قَوْلَنَا دَارُ الْإِسْلَامِ وَدَارُ الْكُفْرِ إضَافَةُ دَارٍ إلَى الْإِسْلَامِ وَإِلَى الْكُفْرِ وَإِنَّمَا تُضَافُ الدَّارُ إلَى الْإِسْلَامِ أو إلَى الْكُفْرِ لِظُهُورِ الْإِسْلَامِ أو الْكُفْرِ فيها كما تُسَمَّى الْجَنَّةُ دَارَ السَّلَامِ وَالنَّارُ دَارَ الْبَوَارِ لِوُجُودِ السَّلَامَةِ في الْجَنَّةِ وَالْبَوَارِ في النَّارِ وَظُهُورُ الْإِسْلَامِ وَالْكُفْرِ بِظُهُورِ أَحْكَامِهِمَا فإذا ظَهَرَ أَحْكَامُ الْكُفْرِ في دَارٍ فَقَدْ صَارَتْ دَارَ كُفْرٍ فَصَحَّتْ الْإِضَافَةُ وَلِهَذَا صَارَتْ الدَّارُ دَارَ الْإِسْلَامِ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْإِسْلَامِ فيها من غَيْرِ شَرِيطَةٍ أُخْرَى فَكَذَا تَصِيرُ دَارَ الْكُفْرِ بِظُهُورِ أَحْكَامِ الْكُفْرِ فيها وَاَللَّهُ أَعْلَمُ»(کاساني، ۱۹۸۶م، ۱۳۱/۷).

د صاحبینو د قول دلیل دا دی چې کله موږ د «دار» نسبت اسلام یا کفر ته کوو، نو (حقیقي معنی خو یې مراد نه ده، مګر حقیقت ته نږدی) معنی یې دا ده چې هغه منطقه او سیمه چې اسلام یا کفر په کې غالب وي، لکه جنت ته چې «دار السلام» ویل کیږي، او جهنم ته «دار البوار» ویل کیږي ځکه چې په جنت کې سلامتي ده،

او په جهنم کې هلاکت دی، او د اسلام او کفر غلبه په هغه منطقه کې د کفر یا اسلام د احکامو د غلبې په معنی ده، نو کله چې په یوه سیمه کې د کفر احکام غالب وي نو هغه دار کفر ګرځي، نو بیا یې هغه ته نسبت درست ګرځي، له همدې امله یوه سیمه هغه وخت دار اسلام ګرځي کله چې د اسلام احکام په کې غالب او څرګند وي، پرته د بل هیڅ کوم شرط څخه، همدا راز کله چې په یوه سیمه کې د کفر احکام څرګند او غالب وي نو هغه دار الکفر ګرځي. والله اعلم.

دویم: د امام ابو حنیفه له نظره هغه سیمه چې یو ځل د اسلام په حلقه کې شامله شي، تر څو چې د دار الاسلام یو څه نښه هم په کې وي هغه باید د اسلام د قلمرو څخه بیرون و نه شمېرل شي، او هغه باید د دار الاسلام برخه وګڼل شي، په دې اړه کاساني وایي: «وَاخْتَلَفُوا في دَارِ ٱلْإِسْلَامِ أنها بِمَاذَا تَصِيرُ دَارَ ٱلْكُفْرِ قال أبو حَنِيفَةَ إنَّهَا لَا تَصِيرُ دَارَ ٱلْكُفْرِ إلَّا بِثَلَاثِ شَرَائِطَ أَحَدُهَا ظُهُورُ أَحْكَامِ ٱلْكُفْرِ فيها وَ الثَّانِي أَنْ تَكُونَ مُتَاخِمَةً لِدَارِ ٱلْكُفْرِ وَالثَّالِثُ أَنْ لَا يَبْقَى فيها مُسْلِمٌ وَلَا ذِمِّيٌّ آمِنًا بِٱلْأَمَانِ ٱلْأَوَّلِ وهو أَمَانُ ٱلْمُسْلِمِين»(کاساني، ۱۹۸۶م، ۱۳۰/۷).

په دې اړه فقهاء اختلاف لري چې دار الاسلام په څه باندې په دار الکفر بدلیږي؟ امام ابو حنیفه وایي: دار الاسلام هغه وخت په دار الکفر بدلیږي چې دا لاندې درې شرطونه ټول په کې موجود شي، که له دې شرطونو څخه یو هم منتفي شو هغه سیمه په دار الحرب یا دار الکفر نه بدلیږي، بلکې په خپل حال دار الاسلام پاتې کیږي:

لومړی شرط: د کفر احکام په کې څرګند او غالب وي.

دویم شرط: چې هغه سیمه د دار الکفر سره نښتې وي.

دریم شرط: چې نه په کې یو مسلمان او نه یو ذمي په لومړي امان په امن کې پاتې شي، یعنې مسلمانان او ذمیان په کې له نوي سر نه د امان د ډاډ تر لاسه کولو ته اړ شي.

د امام ابو حنیفه رحمهٔ الله علیه د مذهب د دلیل په اړه کاساني وایي: کله چې د «دار» نسبت اسلام یا کفر ته کیږي نو معنی یې عین اسلام یا کفر نه دی (حقیقي معنی یې مراد نه ده) بلکې معنی یې «امان» او «ویره» ده، په دې معنی چې که مسلمانان په کې په عامه توګه په امن کې وُ، او کفار په کې په عامه توګه په ویره کې وُ، نو هغه سیمه دار الاسلام بلل کیږي، او که په عامه توګه په کې کفار په امن کې وُ، او مسلمانان په ویره کې وُ نو هغه دار الکفر بلل کیږي، او د «دار» احکام په «امن» او «خوف» باندې ولاړ دي، نه په کفر او اسلام، نو په «دار الاسلام» او «دار الکفر» کې د «دار» په نسبت کې کفر او اسلام ته د «امان» او «خوف» اعتبار راجح دی (له دې څخه راجح دی چې د اسلام او یا د کفر د احکامو غلبه په دې نسبت کې معتبره وګڼل شي)، نو که د کفارو د غلبې وروسته مسلمانان له نوي سر نه «امان غوښتنې» ته اړ نه شول نو معنی دا ده چې هغه پخوانی عمومي امان پاتی دی، نو سیمه دار الکفر نه ګرځي، همدا راز هغه پخوانی د مسلمانانو د وخت «امان» یوازې هغه وخت له منځه ځي چې دا سیمه د دار الحرب سره نښتې وي، نو د یوې سیمې د دار الحرب کېدو لپاره دا دواړه شرطونه اړین دي.

د دې تعلیل په پای کې امام کاساني وایي چې د دار الاسلام وصف خو هغه سیمې ته په یقین سره ثابت دی، نو تر څو چې دا وصف ترې په یقیني توګه زایل شوی نه وي باید په شک یې ترې زایل نه کړو، او کوم تعلیل چې صاحبینو کړی دی، په هغه کې شک او احتمال پاتې کیږي چې دا وصف ترې زایل شوی که نه، او قاعده خو دا ده چې «الیقین لا یزول بالشک» او د امام ابو حنیفه چې کوم علت مدار ګرځولی دی (امان) او (ویره) نو له هغه وروسته په یقیني توګه د دار الاسلام وصف ترې زایل کیږي، نو بناء د امام ابو حنیفه مذهب او تعلیل راجح دی.

نو لنډه دا چې هغه سیمه چې یو ځل د دار الاسلام برخه وګرځي هغه د امام ابو حنیفه رحمه‌الله په نزد د دار الاسلام له دائرې څخه تر هغه وخت نه خارجیږي تر څو

د مسلمانانو څخه هغه لومړی امان چې د مسلمانانو له لورې ورکړ شوی وه له منځه ولاړ نه شي، په دې اړه امام سرخسي رحمه‌الله وايي: «لِأَنَّ الْمَوْضِعَ الَّذِي لَا يَأْمَنُ فِيهِ الْمُسْلِمُونَ مِنْ جُمْلَةِ دَارِ الْحَرْبِ، فَإِنَّ دَارَ الْإِسْلَامِ اسْمٌ لِلْمَوْضِعِ الَّذِي يَكُونُ تَحْتَ يَدِ الْمُسْلِمِينَ، وعَلَامَةُ ذَلِكَ أَنْ يَأْمَنَ فِيهِ الْمُسْلِمُونَ»(سرخسي، ٨٦/٤).

ځکه هغه سيمه چې مسلمانان په کې د امن احساس نه کوي هغه د دارالحرب برخه ده، ځکه دار الاسلام د هغه ځای نوم دی چې د مسلمانانو د لاس لاندې وي، او نښه يې دا ده چې هلته مسلمانان د امنيت احساس وکړي. همدا مفهوم معاصرو علماو هم بيان کړی دی، د دوی له جملې څخه شهيد عبد القادر عوده وايي: «دار الإسلام: تشمل دار الإسلام البلاد التي تظهر فيها أحكام الإسلام، أو يستطيع سكانها المسلمون أن يظهروا فيها أحكام الإسلام، فيدخل في دار الإسلام كل بلد سكانه كلهم أو أغلبهم مسلمون، وكل بلد يتسلط عليه المسلمون ويحكمونه ولو كانت غالبيةُ السكان من غير المسلمين، ويدخل في دار الإسلام كل بلد يحكمه ويتسلط عليه غير المسلمين ما دام فيه سكان مسلمون يظهرون أحكام الإسلام، أو لا يوجد لديهم ما يمنعهم من إظهار أحكام الإسلام». (عوده، ۲۰۱۹م، ۲۷۵/۱-۲۷۶)

دار الاسلام هغه ټولو سيمو ته شامل دی چې د اسلام احکام په کې غالب وي، او يا يې مسلمان اوسيدونکي کولی شي چې اسلامي شعائر په ښکاره اداء کړی شي، نو په دې که هغه ټول هېوادونه شامل دي چې اوسېدونکي يې ټول يا اکثريت مسلمانان وي، او همدا راز هر هغه سيمه په کې شامله ده چې مسلمانان پرې مسلط وي او حکومت پرې کوي سره له دې چې اکثريت خلک غير مسلمانان هم وي، همدا راز هغه سيمې هم په کې شاملې دي چې غير مسلمانان پرې حکومت کوي، خو مسلمانان په کې اوسيږي، او اسلامي احکام په ښکاره سرته رسوي، او يا داسې کوم لامل نه وي چې دوی د اسلام د حکامو د اظهار څخه منع کړي.

او شيخ محمد ابو زهرهٔ وايي: «دار الإسلام هي الدولةُ التي تحكم بسلطان المسلمين،

وتكون المنعة والقوة فيها للمسلمين». (ابو زهره، ۱۹۹۵م، ۵۳) دار الاسلام هغه هېواد ته ویل کیږي چې حاکم یې مسلمان وي، او دفاع او قوت په کې د مسلمانانو په لاس کې وي.

د دې تصریحاتو په نتیجه کې ویلی شو چې په اسلامي نړۍ کې موجود هېوادونه خو اکثره د صاحبینو د تعریف سره سم هم دار الاسلام بلل کیږي، ځکه هلته په ټولنو د اسلام رنګ غالب دی، او د امام ابو حنیفه رحمه‌الله د تعریف سره سم هیڅ یو هم د دار الاسلام د تعریف څخه بیرون نه دي.

د «د اسلام احکام څرګند او غالب وي» څه معنی ده؟

د دار الاسلام او دار الکفر یا دار الحرب په تعریفونو کې د دې یادونه وشوه چې د فقها و له نظره هغه سیمې دار الاسلام ګرځي په کومو سیمو کې چې د اسلام احکام غالب او څرګند وي، او د صاحبینو په نزد د دار الاسلام هغه برخې دار الحرب ګرځي په کومو سیمو کې چې د کفر او شرک احکام غالب او څرګند وي، او کله داسې تعبیر کیږي چې په کومه سیمه کې چې د اسلام احکام جاري شي هغه دار الاسلام بلل کیږي، دلته سوال دا راولاړیږي چې د دې عبارتونه معنی څه ده؟ ایا هغه هیوادونه دار الاسلام بلل کیږي چې مسلمانان پرې حاکم دي خو قوانین په کې مختلط دي، څه د شریعت څخه اخیستل شوي او څه وضعي قوانین دي؟

د دې سوال په ځواب کې باید ووایو چې یو شمېر خلک چې متشدد نظریات لري، هغه دا شرط په ظاهري معنی اخلي، او د اسلامي نړۍ ټول مسلمان هېوادونه ورته دار الحرب ښکاري، او د دې تصریح هم کوي چې د ځمکې پر سر دار الاسلام وجود نه لري، ټول مسلمان هېوادونه دار الحرب دي، دا یو داسې متشدد تفکیر دی چې ډیرې نادرستې پایلې لري، دا یوازې یوه سیاسي نظریه نه ده، بلکې پر دې ډیر زیات فقهي احکام متوقف دي، د ډیرو قضایاو په اړه فقهي احکام بدلیږي په ځانګړې توګه د امام ابو حنیفه رحمه‌الله د مذهب پر بنسټ، له دې امله دا خو نادرست تفکیر او

نظر دی. هغه څوک چې دا ډول متشدد تفکير نه لري، هغوی په دوه ډلو ويشل شوي دي، لومړی هغه خلک چې په دې اړه د امام ابو حنيفه نظر ته د صاحبينو په نظر ترجيح ورکوي، دوی وايي چې دار الاسلام په دار الکفر يا دار الحرب هغه وخت بدليږي چې هغه درې واړه شرطونه په کې موجود شي، چې مخکې يې ذکر وشو، که له هغوی درې شرطونو څخه يو هم منتفي شي د دار الاسلام هيڅ سيمه په دار الحرب نه بدليږي، سره له دې چې خلک يې مرتد شي، يا کفار پرې قبضه وکړي او هلته د کفر احکام هم جاري کړي، او يا هم ذميان خپل عهد مات کړي او هغه سيمه لاندې کړي، په دې ټولو صورتونو کې دار الاسلام په دار الکفر نه بدليږي تر څو چې د هغه درې شرطونو څخه يو شرط هم منتفي شي؛ ځکه هغه سيمې ته دا وصف په يقيني توګه ثابت دی، نو يوازې په احتمال ترې دا وصف نه منتفي کيږي، ځکه چې اليقين لا يزول بالشک، له دې څخه هغه اخيري شرط او نښه دا ده چې په هغه سيمه کې د حاکميت د بدلون څخه وروسته مسلمانان په هغه پخواني امان په امن کې پاتې نه شي، که مسلمانان په پخواني امان په امن کې پاتې شي نو د سيمې حيثيت د دار الاسلام څخه دار الکفر يا دار الحرب ته نه بدليږي، سره له دې چې د هغه سيمې تسلط د مسلمانانو له لاسه ووځي، او همدا راز د اسلام احکام په کې غالب او څرګند هم نه وي، نو د دوی په نظر خو دا ټول مسلمان هېوادونه د دار الاسلام برخه بلل کيږي او په دې هېوادونو کې هيڅ کوم مشکل نه شته.

او څوک چې د صاحبينو نظر ته ترجيح ورکوي چې يوه سيمه هغه وخت دار الحرب ګرځي چيرته چې د کفر احکام څرګند وي او غلبه ولري، د دوی له نظره هم دا هېوادونه دار الاسلام بلل کيږي، او دار الحرب يا دار الکفر نه بلل کيږي، او دا ځکه چې دوی وايي چې د (اسلام د احکامو د غلبې) مفهوم دا دی چې مسلمانان په ښکاره توګه د خپل دين شعائر اداء کړی شي، او د خپل دين د ممارست په حالت کې د چا څخه د ويرې احساس و نه کړي، همدا خبره د فقهاو د تصريحاتو څخه هم

ځرګندیږي، په الدر المختار کې وایي: «وَدَارُ ٱلۡحَرۡبِ تَصِيرُ دَارَ ٱلۡإِسۡلَامِ بِإِجۡرَاءِ أَحۡكَامِ أَهۡلِ ٱلۡإِسۡلَامِ فِيهَا) كَجُمُعَةٍ وَعِيد». د اهل الاسلام د احکامو مثال یې د جمعې او د اختر د لمونځونو اقامه ښودلی ده.

د دې شرط د تفصیل په اړه ابن عابدین شامي وایي: "(قوله بإجراء أحكام أهل الشرك) أي على الاشتهار، وأن لا يحكم فيها بحكم أهل الإسلام (هنديۀ ط) وظاهره أنه لو أجريت أحكام المسلمين وأحكام أهل الشرك لا تكون دار حرب"بیا وروسته هغه سیمې چې د دروزو تر ولکې لاندې وی، لکه جبل الدروز چې جبل تیم الله هم نومیږي، دا ټولې سیمې دار الاسلام بولي سره له دې چې حکام یې دروز یا نصرانیان ؤ، او قاضیان یې هم د هغوی له جملې ځخه ؤ، او اسلام او مسلمانانو ته به یې بدرد ویل او ښکنځل به یې هم ورته کول. بیا د جامع الفصولین ځخه نقل کوي چې په هره سیمه چې د کفارو له لورې مسلمان والي وټاکل شي، په هغه سیمه د دار الاسلام احکام جاري کیږي، ځکه چې حاکم یې مسلمان دی، او د کفارو طاعت په حقیقت کې هغوی ته د فریب ورکولو او یا هم د کوم تړون پر بنسټ دی. همدا راز د مسلمانانو هغه سیمې چې حاکم یې کافر وي، په هغه هم د دار الاسلام احکام جاري کیږي خو د مسلمان حاکم د راوړلو هڅه پرې واجب ده.(ابن عابدین، ١٩٦٦م، ١٧٥/٤) د ابن عابدین د تصریحاتو سره سم د اسلام د احکامو غلبه په دې معنی ده چې هلته مسلمانان خپل شعائر سرته ورسولی شي. الدر المنتقی في شرح الملتقی کې وایي: «وقال شيخ الإسلام والإمام الأسبيجابي: إن الدار محكومۀ بدار الإسلام ببقاء حكم واحد فيها كما في العماديۀ وغيرها، فالاحتياط أن تجعل هذه البلاد دار الإسلام، و إن كانت اليد في الظاهر للملاعين[٢]، ولهؤلاء الشياطين». (الحصكفي، ١٩٩٨م، ٢/٤١٠)

---

[٢] - په کتاب کې «الملاعنین» لیکلی همداراز په کشاف اصطلاح الفنون کې هم همداسې غلط لیکل شوی دی، ملاعین د ملعون جمع ده.

هره هغه سيمه دار الاسلام بلل کيږی چې په هغه کې د هغه درې شرايطو څخه يو شرط هم موجود پاتې شي چې امام ابو حنيفه ذکر کړی دي لکه په عماديه او نورو کتابونو کې چې راغلي دي، نو احتياط په دې کې دی چې دا سيمې[۳] دار الاسلام وګڼل شي، سره له دې چې په ښکاره خو پرې قبضه د دې لعنتيانو او شيطانانو ده.

د فقهاو د اقوالو د استقراء او په ځانګړې توګه د امام ابو حنيفه رحمه‌الله د مذهب پر بنسټ شهيد عبد القادر عوده وايي: «دار الإسلام: تشمل دار الإسلام البلاد التي تظهر فيها أحكام الإسلام، أو يستطيع سكانها المسلمون أن يظهروا فيها أحكام الإسلام، فيدخل في دار الإسلام كل بلد سكانه كلهم أو أغلبهم مسلمون، وكل بلد يتسلط عليه المسلمون ويحكمونه ولو كانت غالبيةُ السكان من غير المسلمين، ويدخل في دار الإسلام كل بلد يحكمه ويتسلط عليه غير المسلمين ما دام فيه سكان مسلمون يظهرون أحكام الإسلام، أو لا يوجد لديهم ما يمنعهم من إظهار أحكام الإسلام». (عوده، ۲۰۱۹م، ۱/۲۷۵-۲۷۶)

د دې تصريح سره سم هغه سيمې چې يو ځل د دار الاسلام برخه ګرځېدلې وي، د هغې له جملې څخه دا لاندې ټول ډولونه دار الاسلام ګڼل کيږي:

- هغه سيمې چې اکثريت يې مسلمانان وي.
- هغه ټولې سيمې چې حکومت يې د مسلمانانو په لاس کې وي سره له دې چې اکثريت اوسيدونکي يې غير مسلمانان هم وي.
- هغه ټولې سيمې چې حکومت يې د غير مسلمانو په لاس کې وي خو هلته مسلمانان اوسيږي او هغوی خپل اسلامي شعائر په ښکاره ډول سرته رسوي، او يا داسې کوم مانع وجود ونه لري چې دوی د اسلام د احکامو د څرګندولو

[۳] يعنې هغه سيمې چې په هغه وخت کې د مغوليانو تر ولکې لاندې وې، ځکه أبو الحسن علي بن محمد بن اسماعيل الاسبيجابي السمرقندي المعروف بشيخ الاسلام په ۴۵۴هـ کې پيدا شوی او په ۵۳۵هـ کې وفات شوی دی، چې په دې وخت کې په اسلامي نړۍ د مغولو ناتار جوړ ؤ.

ځخه منع کړي.

- او هغه سيمې چې ټول او يا اکثريت وګړي يې هم مسلمانان وي او قيادت او حکومت هم د مسلمانانو په لاس کې وي خو به په طريق اولی سره د دار الاسلام برخه وي.

نو د دې تفصيل په نتيجه کې موږ د نړۍ هيوادونه په لاندې ډولونو ويشلی شو:

لومړی: دار الاسلام چې ټول هغه هېوادونه په کې شامل دي چې د شهيد عبدالقادر عوده په دې مخکې عبارت کې يې يادونه وشوه، چې د اسلامي نړۍ ټول هېوادونه په کې راځي، نو دا ټول هېوادونه د دار الاسلام برخه ده.

دويم: دار الحرب: چې ټول هغه هېوادونه په کې شامل دي چيرته چې سيادت او قيادت د کفارو په لاس کې دی، او هلته د اسلام شعائر برلاسه نه دي، لکه ټول غربي هېوادونه چې اصلا کله د اسلام د قلمرو برخه نه دي ګرځېدلي. خو کوم هېوادونه چې يو ځل د دار الاسلام برخه ګرځېدلي دي هغه څه وخت دار الحرب ګرځي؟ دا قضيه لکه مخکې يې چې يادونه وشوه د امام ابو حنيفه او صاحبينو ترمنځ اختلافي دي چې امام ابو حنيفه هغه سيمې چې يو ځل دار السلام بلل شوي دي په اسانۍ په هغه د دار الحرب حکم نه کوي، بلکې په يو وخت کې بايد درې شرطونه په کې وجود ولري (د کفر د احکامو ښرګنده اجراء، د دار الحرب سره هم سرحده وي، او مسلمانان په کې د پخواني امان (د مسلمانانو د امان) پر بنسټ په امن کې پاتې نه شي) خو صاحبين بيا يوازې د کفر د شعائرو غلبه د دار الحرب کېدلو لپاره معيار ګڼي. «دار الحرب» ـ لکه مخکې چې په تکرار سره وويل شول ـ دفقهاو له نظره د دار الکفر سره مرادف لفظ دی، له دې امله دار الحرب بيا موږ په درې ډوله ويشلی شو:

لومړی: هغه هېوادونه چې د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکېل دي لکه صهيونستي اداره، په دوی باندې هغه ټول احکام جاري کيږي چې د جنګ احکام دي.

دويم: هغه هېوادونه چې د هغوی سره اسلامي هېوادونه تړونونه لري، دې ته موږ دار العهد ويلی شو لکه چې شيخ ابو زهرهٔ يې يادونه کړې ده، د دې ډول سيمو احکام امام محمد بن الحسن الشيباني په السير الکبير کې په اخر کې بيان کړي دي، (سرخسی، ۱۹۹۷، ۳/۵) د دوی خپل احکام دي، د دوی سره بايد د هغه اصولو سره سم تعامل وشي چې وروسته به يې يادونه وشي.

دريم: هغه هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکېل دي او نه ورسره تړونونه او معاهدات لري، د دوی په اړه د فقهاو ترمنځ اختلاف دی چې د دوی سره د اسلامي امت اصل تعامل په سوله ولاړ دی که په جنګ، يا په بل تعبير چې د اسلامي امت دائمي تعامل د داسې هېوادونو سره سوله ده که جنګ؟.

ايا دار الاسلام متعدد هېوادونه کېدلی شي؟

کله چې د فقهاو کتابونو ته رجوع وکړو نو ګورو چې هلته يوازې د دار الکفر او دار الاسلام ترمنځ د اړيکو قضيه مطرح کيږي، او دا ځکه چې په هغه وخت کې چې کله دا فقه تدوين کېده نو په هغه وخت کې دار الاسلام يو هېواد شمېرل کېده، نو له دې امله د يو مسلمان هېواد اړيکې د بل مسلمان هېواد سره قابل تصور نه وی، ځکه د اسلامي هېوادونو تعدد وجود نه درلود، اوس سوال دا را ولاړيږي چې ايا د اسلامي هيوادونو تعدد درست کار دی؟ ايا په يو وخت کې متعدد اسلامي حکومتونه وجود درلودلی شي؟ تر څو يو مسلمان هېواد د بل سره اړيکې ولري؟ په دې اړه بايد په لنډو ټکو کې ووايم چې په دې اړه په اسلامي فکري تاريخ کې درې نظرونه وجود لري چې تفصيل يې په لاندې ډول دی:

لومړی: کراميه په يو وخت کې د خلفاو د تعدد قائل دي

د کراميه فرقې نظر دا دی چې بې له کومې اړتيا او په يوې سيمه کې خلفاء متعدد کېدلی شي، نو بالتبع اسلامي هېوادونه هم متعدد کېدلی شي، دوی حضرت علي او حضرت معاويه په يو وخت کې دواړه خلفاء ګڼي، په طبيعي توګه دا نظر د اسلام د

مقاصدو سره په تضاد کې یو نظر دی، چې اهل سنتو مسترد کړی دی، او د یو شاذ نظر په توګه ورته ګوري. (شنقیطي، ۱۳۹۳م، ۹۳/۳)

دویم: د جمهورو نظر، د هېوادونو تعدد جواز نه لري

د اسلامي امت د جمهورو علماو نظر دا دی چې اسلامي نړۍ باید د یو خلیفه د حکومت لاندې وي، د خلفاو تعدد نادرست دی، او د اسلامي امت په وړو وړو هېوادونو تقسیمول چې هر یو ځانته خلیفه، امام، او امیر المؤمنین ووایي درست کار نه دی، امام، خلیفه او امیر المؤمنین په ټوله اسلامي نړۍ کې باید یو تن وي، هو! بېلا بېلې سیمې د سیمه ایزو حاکمانو د لاس لاندې کېدلی شي چې د همدې شرعي امیر المؤمنین له لورې ټاکل شوي وي، یو شمېر خلکو په دې اړه اجماع هم نقل کړی ده، او یو شمېر نور دا قضیه اتفاقي ګڼي، په دې اړه، امام ماوردي وایي: «وَإِذَا عُقِدَتِ الْإِمَامَةُ لِإِمَامَيْنِ فِي بَلَدَيْنِ لَمْ تَنْعَقِدْ إمَامَتُهُمَا؛ لِأَنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ لِلْأُمَّةِ إمَامَانِ فِي وَقْتٍ وَاحِدٍ، وَإِنْ شَذَّ قَوْمٌ فَجَوَّزُوهُ»(الماوردي، ۲۰۰۶م، ۲۹).

که چېرې د خلافت لپاره دوو تنو سره بیعت وشي په دوو سیمو کې نو د دواړو امامت منعقد نه دی، ځکه چې دا روا نه ده چې د امت دې په یو وخت کې دوه امامان وي، سره له دې چې څه خلک شاذ لري او دا جائز ګڼي.

اوامام نووي رحمه‌الله وایي:«وَاتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلَى أَنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ يُعْقَدَ لِخَلِيفَتَيْنِ فِي عَصْرٍ وَاحِدٍ سَوَاءٌ اتَّسَعَتْ دَارُ الْإِسْلَامِ أَمْ لَا»(النووي، ۱۳۹۲هـ.، ۲۳۲/۱۲). د علماو په دې اتفاق دی چې په یو وخت کې د دوه تنه خلیفه جوړول جواز نه لري، د دار الاسلام مساحت لږ وي او که ډېر.

او ددې علت ټول دا ښایي چې د خلفاو د تعدد په نتیجه کې د امت ترمنځ وحدت نه پاتې کیږي، او افتراق په کې منځته راځي، په دې اړه ابن الرفعۀ وایي: «قال: ولا يجوز أن ينعقد لاثنين في وقت واحد، أي: في بلدين وإن تباعدتا وانتشر الإسلام حتى عم الأرض [شرقها وغربها]، كما قاله القاضي الحسين، وجهه: أن الأصل في الإمامة

نبوة النبي صلى الله عليه وسلم، ولا يجوز التمسك بشريعة غير شريعته لمن بلغته الدعوة، فكذلك لا يجوز لأحد أن يطيع إمامين، ولأن في تعدد الأئمة اختلال أمور المسلمين، وافتراق الكلمة، لأنه قلما يتفق رأي شخصين، فلم يجز أكثر من إمام واحد، لتكون كلمة الإسلام مجتمعة»(ابن الرفعه، ٢٠٠٩م، ١٣/١٨).

شيرازي (د التنبيه مؤلف چې كفاية النبيه يې شرحه ده) وايي: جواز نه لري چې امامت او خلافت په يو وخت کې د دوو تنو لپاره منعقد شي، هدف يې دا دی چې په دوو بيلو سيمو کې هم جايز نه دی سره له دې چې دا سيمې په خپلو کې يو دبل څخه ليرې هم وي، او اسلام په ټوله نړۍ هم خپور شوی وي (هدف يې دا دی چې که ټوله نړۍ هم دار الاسلام وګرځي نو بايد يو خليفه ولري او يو خليفه او يو امير المؤمنين يې اداره کړي) دا خبره قاضي حسين (مشهور شافعي فقيه) کړې ده، دليل يې دا دی چې امامت او خلافت د محمد صلى الله عليه وسلم په نبوت قياس دی، او په هغه کې حکم دا دی چې د هغه چا لپاره چې دعوت ورته رسېدلی وي د پيغمبر عليه السلام د شريعت په موجوديت کې په بل شريعت عمل کول ناروا دي، همدا راز (د يو امام په موجوديت کې د بل امام امامت منل درست نه دي) د هيچا لپاره د دوو امامانو امامت منل هم روا نه دي، او بله دا چې د امامانو په تعدد کې د مسلمانانو امور مختل کيږي، وحدت يې له منځه ځي، ځکه دا نادره خبره ده چې دوه تنه دې په قيادت کې وي او دواړه دې په يو نظر متفق شي، نو له دې امله د يو امام او خليفه څخه د زياتو موجوديت روا نه دی، او دا د دې لپاره چې د مسلمانانو خبره يوه پاتې شي.

دوي له ډيرو دلائلو څخه استدلال کوي، يو دليل يې هغه حديث دی چې امام مسلم په خپل صحيح کې د حضرت ابو سعيد الخدري رضي الله عنه څخه روايت کړی دی چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلي دي: «إِذَا بُويِعَ لِخَلِيفَتَيْنِ فَاقْتُلُوا الْآخَرَ مِنْهُمَا». کله چې د دوو تنو سره د خلفاو په حيث بيعت وشي نو د هغوی څخه

وروستنی قتل کړئ. همدا راز په صحيح مسلم کې د حضرت عرفجهٔ حديث نقل شوی چې وايي ما د رسول الله صلی الله عليه وسلم څخه اوريدلي چې ويل يې:«مَنْ أَتَاكُمْ وَأَمْرُكُمْ جَمِيعٌ عَلَى رَجُلٍ وَاحِدٍ يُرِيدُ أَنْ يَشُقَّ عَصَاكُمْ أَوْ يُفَرِّقَ جَمَاعَتَكُمْ فَاقْتُلُوهُ[٤]». وَفِي رِوَايَةٍ: «فَاضْرِبُوهُ بِالسَّيْفِ كَائِنًا مَنْ كَانَ». څوک چې تاسې ته راشي او تاسې په يو شخص راټول اوسئ (يو خليفه او امام لرئ) او هغه غواړي ستاسې اتفاق له منځه يوسي، او جماعت سره وشيندي نو وه يې وژنئ. په يو بل روايت کې راځي: په توره يې ووهئ (مړ يې کړئ) دا چې هر څوک وي.

همدا راز په مسلم شريف کې د حضرت عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما څخه روايت دی چې رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايي: «وَمَنْ بَايَعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةَ يَدِهِ وَثَمَرَةَ قَلْبِهِ، فَلْيُطِعْهُ إِنِ اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يُنَازِعُهُ فَاضْرِبُوا عُنُقَ الْآخَرِ» ثُمَّ قَالَ: سَمِعَتْهُ أُذُنَايَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَوَعَاهُ قَلْبِي. چا چې د يو امام سره بيعت وکړ، هغه سره يې عهد وکړ او په هغه يې اعتماد وکړ، نو تر څو چې توان لري د هغه اطاعت دی وکړي، که کوم بل څوک راووت چې د هغه سره (د خلافت پر سر) شخړه کوله، نو د دې بل ګردن ووهئ! بيا (عبد الله بن عمرو بن العاص) وويل: دا زما غوږونو د رسول الله صلی الله عليه وسلم څخه اوريدلي او زما په زړه کې محفوظ شوي.

دریم نظر: دا قضيه اجتهادي ده،د سيمو د ليرى والي په حالت کې امکان شته

يو شمېر علماء وايي چې په يوه سيمه کې او يا هم په نږدې سيمو کې دوه خلفاء نه شي ټاکل کېدلی، دا خبره خو اتفاقي ده، مګر که سيمې سره ليرى وي، هلته بيا احتمال شته، ځکه چې دا قضيه اجتهادي ده، او د قطعياتو له جملې څه نه ګڼل

٤ - زيات علماء د فاقتلوه ظاهري معنی نه اخلي او د داسې وژل جايز نه ګڼي، بلکې وايي چې هغه عزل کړئ چې په معنوي لحاظ له منځه ولاړ شي، او په کومو روايتونو کې فاضربوه بالسيف کلمات راغلي هغه روايهٔ بالمعنی ګڼي.

کيږي، دا د استاذ ابو اسحاق شيرازي، امام الحرمين، د امام قرطبي او څه نورو علماو نظر دی، د ابو اسحاق شيرازي څخه دا قول ډيرو فقهاو نقل کړی دی، د دوی له جملی ابو البقاء دميري هم دی، هغه وايي: «ولا يجوز نصب إمامين في وقت واحد وإن تباعد الإقليمان بهما. وحكى أبو القاسم الأنصاري في (الغنيۀ) عن الأستاذ أبي إسحاق: أنه يجوز نصبهما في إقليمين؛ لأنه قد يحتاج إلى ذلك، وهو اختيار الإمام».(دميري، ٢٠٠٤م، ٦٩/٩)

د دوو امامانو موجوديت په يو وخت کې ناروا دي، سره له دې چې سيمې يې سره ليرې هم وي، خو ابو القاسم انصاري په «غنيۀ» کې د استاذ ابو اسحاق څخه نقل کړی چې هغه وايي: په دوو بيلو سيمو کې يې د دوو امامانو سره بيعت کول روا دي، ځکه دا به کله د خلکو اړتيا وي، همدا د امام (امام الحرمين جويني) نظر هم دی. د استاد ابو اسحاق څخه دا خبره، ابن الرفعۀ، امام قرطبي[5] او حافظ ابن کثير هم نقل کړی ده.

داسې ښکاري چې په پيل کې امام الحرمين ابو المعالي جويني دا نظر درلوده چې هغه حالت چې د رسول الله صلى الله عليه وسلم له وخت څخه قائم وه، هغه د خلافت د وحدت حالت وه، امام الحرمين دې قضيې ته د علماو نظر را جلب کړی چې که د دې خلافت تعدد ته اړتيا پيدا شي په ځانګړی توګه کله چې د اسلامي نړۍ مساحت پراخه شي نو د خلفاو په تعدد فکر کېدلی شي، او دا يوه اجتهادي قضيه ده، قطعياتو سره تړاو نه لري، هغه په خپل کتاب الارشاد کې وايي:«ذَهَبَ أَصْحَابُنَا إِلَى مَنْعِ عَقْدِ ٱلْإِمَامَۀِ لِشَخْصَيْنِ فِي طَرَفَيِ ٱلْعَالَمِ، ثُمَّ قَالُوا: لَوِ اتَّفَقَ عَقْدُ ٱلْإِمَامَۀِ لِشَخْصَيْنِ نُزِّلَ ذَلِك مَنْزِلَۀَ تَزْوِيجِ وَلِيَّيْنِ امْرَأَۀً وَاحِدَۀً مِنْ زَوْجَيْنِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَشْعُرَ أَحَدُهُمَا بِعَقْدِ ٱلْآخَرِ. قَالَ: وَالَّذِي عِنْدِي فِيهِ أَنَّ عَقْدَ ٱلْإِمَامَۀِ لِشَخْصَيْنِ فِي صُقْعٍ وَاحِدٍ مُتَضَايِقِ

[5] - امام قرطبي احکام القرآن کې د سورت بقرې د (٣٠) ايت په تفسير کې په (١٧) مسأله کې وايي: «وَكَانَ الْأُسْتَاذُ أَبُو إِسْحَاقَ يُجَوِّزُ ذَلِكَ فِي إِقْلِيمَيْنِ مُتَبَاعِدَيْنِ غَايَۀَ التَّبَاعُدِ لِئَلَّا تَتَعَطَّلَ حُقُوقُ النَّاسِ وَأَحْكَامُهُم»

ٱلخِطَطِ وَٱلمَخَالِيفِ غَيْرُ جَائِزٍ وَقَدْ حَصَلَ ٱلإِجْمَاعُ عَلَيْهِ. فَأَمَّا إِذَا بَعُدَ ٱلمَدَى وَتَخَلَّلَ بَيْنَ ٱلإِمَامَيْنِ شُسُوعُ النَّوَى فَلِلاحْتِمَالِ فِي ذَلِكَ مَجَالٌ وَهُوَ خَارِجٌ عَنِ ٱلقَوَاطِعِ»(امام الحرمين،٢٠١٧م، ٤٢٥) د شافعي مذهب علماء، دوه تنو ته خلافت سپارل ناروا ګڼي سره له دې چې يو يې د نړۍ په يو سر کې او بل يې په بل سره کې هم وي، او وايي: که د دوو تنو سره د امامت بيعت وشو د دې مثال به داسې وي لکه د يوې ښځې دوه خپلوان (چې ولايت پرې ولري) چې د هغې نکاح د دوو بيلا بيلو سړيو سره وکړي پرته له دې چې يو له بل څخه خبر وي (لکه په دې دواړو عقدونو کې چې لومړی عقد معتبر او دويم ملغی دی، او يا هم دواړه ملغی دي، همدا راز د دې دواړو خليفه ګانو حکم به هم همداسې وي) خو هغه وايي: زما له نظره خو په يوې سيمه کې چې کلي او منطقې سره نږدې وي دوه تنه د امامانو په حيث ټاکل ناروا دي، او دا يوه اجماعي قضيه ده، مګر کله چې فاصلې زياتې وي، او د دواړو امامانو ترمنځ د ليرې والي ډيرې فاصلې حائل وي، نو په دې حال کې بيا د احتمال (اجتهاد) لپاره مجال شته دی، او دا د قطعياتو د مجال څخه بيرون ده.

د دې علماو له نظره هغه احاديث چې په هغه کې د امامانو د تعدد څخه منع راغلی هغه په هغه حالاتو باندې حمل دي چې کله ترې د امت ترمنځ د اختلافاتو د راولاړيدو خطر وي، او دا خطر هغه وخت راپيدا کېدلی شي چې د تصادم خطر وجود ولري، او تصادم هغه وخت رامنځته کېږي چې مناطق يې سره نږدې وي. امام نووي[٦] او نورو علماو دې نظر ته فاسد نظر ويلی دی، او وايي چې دا د شرعي نصوصو سره متصادم دی.

څلورم نظر: دا فعلي حالت (چې د هر هېواد خپل امام وي) درست ګڼي

د محمد علي شوکاني يمني او د هغه د نظرياتو مطلق تابع او مقلد مولانا نواب

---

[٦] - د صحيح مسلم په شرح کې.

صديق حسن خان قنوجي هندي د دې قائل دي چې په هيوادونو کې اوسني حاکم نظامونه د امامانو حيثيت لري، او دوی ته هماغه حقوق تر لاسه دي چې په اسلامي نصوصو او فقه کې د امام او خليفه لپاره ثابت دي، او دې ته د ضرورت او حاجت فيصله وايي.

په دې اړه شوکاني صاحب وايي: «وأما بعد انتشار الإسلام واتساع رقعته وتباعد أطرافه، فمعلوم أنه قد صار في كل قطر أو أقطار الولايةَ إلى إمام أو سلطان، وفي القطر الاخر أو الأقطار كذلك، ولا ينفذ لبعضهم أمر ولا نهي في قطر الاخر وأقطاره التي رجعت إلى ولايته، فلا بأس بتعدد الأئمةَ والسلاطين، ويجب الطاعةَ لكل واحد منهم بعد البيعةَ له على أهل القطر الذي ينفذ فيه أوامره ونواهيه، وكذلك صاحب القطر الاخر، فإذا قام من ينازعه في القطر الذي قد ثبتت فيه ولايته، وبايعه أهله، كان الحكم فيه أن يقتل إذا لم يتب، ولا تجب على أهل القطر الاخر طاعته، ولا الدخول تحت ولايته لتباعد الأقطار، فإنه قد لا يبلغ إلى ما تباعد منها خبر إمامها أو سلطانها، ولا يدرى من قام منهم أو مات، فالتكليف بالطاعةَ والحال هذه تكليف بما لا يطاق، وهذا معلوم لكل من له اطلاع على أحوال العباد والبلاد، فإن أهل الصين والهند لا يدرون بمن له الولايةَ في أرض المغرب، فضلا عن أن يتمكنوا من طاعته، وهكذا العكس، وكذلك أهل ما وراء النهر لا يدرون بمن له الولايةَ في اليمن، وهكذا العكس، فاعرف هذا فإنه المناسب للقواعد الشرعيةَ، والمطابق لما تدل عليه الأدلةَ، ودع عنك ما يقال في مخالفته فإن الفرق بين ما كانت عليه الولايةَ الإسلاميةَ في أول الإسلام وما هي عليه الان أوضح من شمس النهار، ومن أنكر هذا فهو مباهت لا يستحق أن يخاطب بالحجةَ لأنه لا يعقلها». (شوكاني، ١٩٨٨م، ٤٨١/٤-٤٨٢)

د اسلام د خپرېدو او د اسلام د مساحت د پراختيا، او د اسلامي نړۍ د څنډو د يو بل څخه د ليرې والي وروسته نو دا څرګنده خبره ده چې په هره سيمه او يا څو سيمو کې واک او قدرت امام او يا پادشاه او حاکم ته ورسيده، همدا راز په بله سيمه

کې هم (بل چا ته قدرت ورسيده) او د يو حاکم امر ونهي د بل حاکم په سيمه يا سيمو کې نافذ نه دي، نو په داسې حالاتو کې د امامانو او حاکمانو په تعدد کې کوم مشکل او ستونزه نه شته، او د هر حاکم طاعت به د بيعت د اخيستلو نه وروسته د هغه سيمې په اوسيدونکو لازم وي چېرته يې چې امر و نهي چليږي، همدا راز به د بلې سيمې حاکم هم وي، که څوک پاڅېږي او په هغه سيمه کې د هغه سره شخړه کوي چې د هغه د واک لاندې ده، او خلکو يې ورسره بيعت کړی دی، نو د هغه حکم دا دی چې هغه ووژل شي که توبه ونه کړي، او د بلې سيمې په خلکو يې اطاعت لازم نه دی، او نه ورته د هغه په قيادت کې داخليدل لازم دي؛ ځکه چې سيمې يو د بل څخه ليرې دي، کېدلی شي د ليرې سيمو خلکو ته د امام او حاکم معلومات هم ونه رسيږي، او شايد هيڅ خبر هم نه شي چې څوک ژوندی دی او څوک مړ شوی، نو په داسې حالاتو کې د هغه ليرې سيمو خلک په اطاعت باندې مکلف کول «تکليف بما لا يطاق» دی، دا خبره هر هغه چا ته څرګنده او معلومه ده چې د خلکو او د سيمو د حالاتو څخه خبر وي، د چين او هند اوسيدونکي له دې خبر نه دي چې په «المغرب» کې د چا حاکميت دی، دا خو لا پريږده چې دا خلک د هغه اطاعت وکړي! همدا راز بالعکس، همدا راز د ما وراء النهر اوسيدونکي له دې خبر نه دي چې په يمن څوک حکومت کوي! همدا راز بالعکس، نو په دې پوه شه چې همدا د شرعي اصولو او قواعدو سره مناسبه خبره ده، او د هغه څه سره مطابق خبره ده چې نصوص پرې دلالت کوي، او هغه خبرو پسې مه ګرځه چې وايي چې دا (د شريعت) مخالف نظر دی، ځکه د اسلام د لومړنيو وختونو حاکميت او حکومت د اوسني حالت سره ډير تفاوت لري، او دا تفاوت د لمر په څير څرګند دی، او څوک چې له دې څخه انکار کوي نو هغه يو داسې بې عقله انسان دی چې ددې وړ نه دی چې دليل ورسره وويل شي ځکه هغه پرې نه پوهيږي.

همدا خبره د محمد علي الشوکاني څخه د نورو ډيرو افکارو په څير دا خبره هم

مولانا صديق حسن خان په خپل كتاب الروضة الندية كې په حرفي شكل نقل كړې ده، (صديق حسن خان، ٢٠٠٩م، ٢٦٧/٣) او په اخر كې ليكلي دي (والله المستعان) چې دا د هغه له لورې د دې نظر په تبني كولو دلالت كوي.

لنډه خبره يې دا ده چې همدا اوسنی حالت چې اسلامي نړۍ په كې په بېلا بېلو دولتونو او هېوادونو ويشل شوې ده، د دې هېوادونو مشرانو هر يو ته په خپله منطقه كې د امام او خليفه حقوق تر لاسه دي، او اوس د اسلام د لومړنيو ورځو حالات اعاده كول ممكن نه دي، ځكه په هغه وخت كې د اسلامي نړۍ مساحت دومره پراخه نه وه، نو ټولې سيمې د يو امام د قيادت لاندې راټللی شوې، مګر اوس دا كار ممكن نه دی، او حاكم ته خو حتما اړتيا وجود لري، نو بناء همدې قطري او سيمه ايزو حكومتونو ته بايد د خلافت حيثيت وركړی شي.

د شوكاني او صديق حسن خان د نظر په اړه بايد ووايو چې د انقسام دې حالت ته مستقل مشروعيت وركول درسته خبره نه ده، ځكه ډېر نصوص د اسلامي امت په وحدت او د اسلامي نړۍ د قيادت په وحدت باندې دلالت كوي، چې دا نصوص معروف دي، او يو څه احاديثو ته مخكې د جمهورو د مذهب لاندې اشاره هم وشوه.

پنځم نظر: د خليفه په نه موجوديت كې د هېوادونو تعدد استثنائي حالت

په دې امت باندې الله تعالی دومره فضل او كرم كړی دی چې ډېر امتونه ترې محروم دي، او هغه د داسې علماو پيدا كېدل دي چې د ډېرو هغه حالاتو په اړه يې ليكل كړي دي چې په پېړيو پېړيو وروسته واقع كېدلی شول، د دوی له جملې څخه يو هم امام الحرمين ابو المعالي الجويني دی چې په ٤٧٨هـ كې وفات شوی دی، او د هغه حالت لپاره يې نظريه پردازي كړې چې اسلامي امت ورسره د تيرې پېړۍ په دويمه لسيزه كې د عثماني خلافت د سقوط په وخت كې مخ شو، او چې اثار يې تر اوسه پورې دوام لري.

امام الحرمين جويني په دې اړه يو كتاب ليكلی چې نوم يې ورته «غياث الأمم في

التياث الظلم» يا مختصر نوم يې «الغياثي» ايښی دی، په دې کتاب کې يې بنسټيزې دوه قضيې مطرح کړي دي، لومړی دا چې کله د اسلامي خلافت لپاره وړ خلک وجود و نه لري نو خلک به په هغه وخت کې څه کوي؟ او دويمه قضيه دا چې کله په آخره زمانه کې د شريعت علماء وجود ونه لري نو بايد خلک څه وکړي؟. زموږ د حالت سره اړوند قضيه يې په لومړي باب کې بحث کړی ده چې هغه دې دوو بابونو لپاره د تمهيد حيثيت لري، او امامت او خلافت اړوند قضايا يې په کې بحث کړي دي، چې له دې جملې څخه په يو وخت کې د دوو امامانو قضيه هم ده، د دې قضيې اړوند نظريات يې دلته يې په لنډه توګه را نقل کوو، هغه وايي:

دا خو ثابته خبره ده چې د دوو (متعددو) خلفاو ټاکل د فساد سبب ګرځي، بيا که موږ د داسې دوو (متعددو) خلفاو وجود فرض کړو چې پر ټول قلمرو د دواړو حکم چليږي، نو دا به د دواړو ترمنځ د ټکر او شخړی سبب شي، او د ټکر او شخړو د موجوديت په صورت کې به د خلفاو د تعدد ناوړه اغيزې دومره وي چې د خليفه او امام نه موجوديت به ترې بهتر وګڼل شي.

دويم صورت دا کېدلی شي چې په يوه سيمه کې يو امام او خليفه وټاکل شي، او په بله کې بل وټاکل شي، په داسې حال کې چې دا ممکن وي چې د ټولې اسلامي نړۍ لپاره يو امام وټاکل شي چې په ټوله اسلامي نړۍ يې حکم چليږي، نو که د ټولې اسلامي نړۍ لپاره يو نافذ الامر امام ټاکل ممکن وي نو بيا خو د دوو امامانو ټاکل د امت په اتفاق سره يو باطل کار دی، لکه مخکې مو چې وويل، او بله دا چې په دې د امامت او خلافت اصلي هدف او موخه فوت کېږي چې هغه د امت وحدت او اتفاق دی، دا خبره هم مخکې په تفصيل سره بيان شوی ده، او دا يو څرګند حقيقت هم دی چې هيڅ ډول غموض په کې نشته.

خو د کوم حالت په اړه چې نظريات مختلف دي، او خلک په کې اختلاف لري هغه داسې يو حالت دی چې هلته يو نافذ الامر امام ټاکل ممکن نه وي، او داسې حالت

په لاندې څرګندو صورتونو کې رامنځته کېدلی شي:

لومړی: اسلامي نړۍ پراخه شي، او ډېر لیرې لیرې مناطق، او د بحر په اعماقو کې راګیرې جزیرې په خپل احاطه کې راوړي، په داسې حالت کې کېدلی شي څه خلک د دنیا سره منقطع وي، او د امام او خلیفه اوامر او نظر ورته نه رسیږي.

دویم: کېدلی شي د اسلامي نړۍ د دوو سیمو ترمنځ د دښمن سیمه حائل واقع شي، او کومې سیمې چې د کفارو د سیمو بل لور ته پرتې وي، هغوی د امام او خلیفه د نظر، رأی او مشورې څخه محرومې وي. که چېرته داسې صورت حال رامنځته شو نو بیا د علماو ترمنځ اختلاف دی:

یو شمېر علماء په دې نظر دي چې په هغه سیمه کې چې د امام د مشورې او نظر څخه محرومه ده، هلته مستقل امام ټاکل جواز لري، دا نظر ابو الحسن اشعري او استاذ ابو اسحاق اسفرایني او نورو ته منسوب دی، دوی د خلکو د مصلحتونو او ګټو پر بنسټ دا نظر غوره کړی دی، او وایي: کله چې د امامت اصلي موخه او هدف د خلکو ګټې ساتل، د معاملاتو هوارول او د سرحدونو ساتل او حفاظت دی، نو که دا کارونه د داسې یو امام په ټاکنه سرته ورسیدلی شي چې په ټوله نړۍ یې امر او نهي نافذ وي نو دا خو تر هر څه بهتر حال دی، او همدا د سیاست او قیادت د غوښتنو سره مناسبت هم لري.

خو که د ټولې اسلامي نړۍ لپاره د یو امام ټاکل مشکل وي، نو هغه خلک چې د امام د مشورې، نظر او قیادت څخه محروم دي، دا خلک خو همداسې مهمل پرېښودل ممکن نه دي چې نه یې د خیر په کار د راجمع کولو لپاره کوم باعث وي او نه یې د بدو کارونو څخه کوم منع کونکی قوت وي، نو بناء حل یې دا دی چې په خپله سیمه کې دې د ځان لپاره یو قیادت وټاکي چې د ټولو لپاره د اطمئنان ځای وي، ځکه که بې قیادته پاتې شي نو ټول به ضائع شي، او دا خبره څرګنده ده څوک یې انکار هم نشي کولی. امام الحرمین وایي: زه په دې اړه د الله په مرسته وایم: که

چېرته امامت او خلافت دمخه يو وړ انسان ته سپارل شوی وه، او د خلافت د سپارلو په وخت کې ټولې سيمې د هغه د قيادت لاندې وی، مګر بيا څه داسې اسباب را ښکاره او يا رامنځته شول چې ټولو سيمو ته د هغه د قيادت او امامت په مخ کې خنډ جوړيدل، نو په داسې حالت کې خو هغه خلک مهمل پرېښودل درست نه دي، بلکې د خپل ځان لپاره دې يو امير وټاکي، چې د هغه څخه به مشوره اخلي د هغه اطاعت به کوي، او په خپلو کړنو کې به د رسول الله صلی الله عليه وسلم د شريعت التزام کوي.

مګر دا څوک يې چې د حاکم په حيث ټاکلی دی، دا به د خليفه او امام حيثيت نه لري، او کله چې د دوی او د امام او خليفه د لارښوونې او قيادت ترمنځ حائل خنډونه له منځه ولاړ شول، او امام په دې توانيږي چې د دوی لارښوونه وکړي، نو د هغه ځای حاکم او رعيت دې ټول د امام او خليفه حکم ته تسليم شي، او اطاعت دې اختيار کړي، او خليفه او امام بايد هغه مشکلات له منځه يوسي، او د هغوي قيادت دې پرمخ يوسي، او هغه خلک چې هغوی د خپل قيادت لپاره د حاکمانو په توګه ټاکلي دي، که امام او خليفه وغواړي هغوی دی پر خپل ځای پريږدي، او که وغواړي بدلون دې په کې راوړي، ځکه د امام په حيث يې امر بايد اطاعت شي[۷].

اړيکې د چا سره؟

بايد ووايو چې هغه هيوادونه چې د اسلام له نظره په نړۍ کې وجود درلودلی شي په لاندې قسمونو ويشلی شو:

لومړی: اسلامي هيوادونه چې ټول د دار الاسلام برخې دي، مثالي حالت خو نه

[۷] - د دې لپاره وګورئ: «غياث الأمم في التياث الظلم» يا الغياثي اوم باب «في منع نصب امامين» ص ۱۷۲ تحقيق: دکتور عبد العظيم الديب، د چاپ کال ۱۴۰۱هـ، همدا يې ښکلې تحقيق دی، هغه بل تحقيق چې د. مصطفی حلمي او فؤاد عبد المنعم کړی هغه اصلا تحقيق نه دی، د امام الحرمين د عبارتونو مفهوم راخيستل شوی دی.

دی مګر د یو واقعیت په حیث ورسره تعامل اړین دی، همدا د معتمدو فقهاو نظر دی.

دویم: هغه غیر مسلمانو هېوادونو سره چې د اسلامي نړۍ سره په جنګ کې قرار لري، د دوی سره باید اړیکې د جنګ وي.

دریم: هغه غیر مسلمان هېوادونه چې د دار الحرب (دار الکفر) برخه ده خو د مسلمانانو سره تعهدات او تړونونه لري، چې په اوسنۍ نړۍ کې تقریبا ټول غیر مسلمان هېوادونه (د اسرائیلو څخه پرته) د مسلمانو هېوادونو سره اړیکي او تړونونه لري.

څلورم: هغه غیر مسلمان هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې واقع دي او نه هم د مسلمانانو سره کوم تړون او تعهد لري، دا ډول هېوادونه به شاذ او نادر پیدا شي.

لومړی: د اسلامي هېوادونو ترمنځ خپلمنځي اړیکې

د اسلامي هېوادونو سره په خپلو کې اړیکې د نورو هېوادونو د اړیکو سره توپیر په دې لري چې اصل خو دا وه چې د اسلامي نړۍ ټول هېوادونه د یو قیادت لاندې وی، او اصلا دا اختلاف او تعدد موجود نه وی، خو سره له دې چې د انقسام دا حالت شرعا درست نه دی، او د اسلامي امت د وحدت لپاره باید کار وشي، او دا هیوادونه د یو قیادت لاندې راټول کړی شي، او دا وحدت د معاصرو مسلمانو مفکرینو له نظره متعدد اشکال درلودلی شي، نو دا وحدت خو اصل دی، ځکه که مسلمانان د یو قائد امت په حیث په نړۍ کې رول لوبول غواړي چې همدا د دې امت منصب دی، الله تعالی فرمایي: {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: 143] نو اړینه ده چې د یو واحد، یو موټي او قوي امت په حیث را دمخه شي، مګر د دې سره د فقهاو د تصریحاتو سره سم مو لکه مخکې چې ولوستل اسلام د مسلمانانو د مصالحو او ګټو د ساتلو لپاره د دې تنوع او تعدد د حالت سره هم د یو واقعیت په حیث تعامل کوي، خو د دی هیوادونو سره تعامل او اړیکې د غیر مسلمانو هیوادونو

سره متفاوتې دي، ځکه له دې اړیکو څخه د اسلام هدف د نورو ګټو تر څنګ چې د بحث په پیل کې ورته اشاره وشوه یوه بنسټیزه موخه د اسلامي امت وحدت ته رسېدل دي، له دې امله دلته د هغه لارښوونکو اصولو یادونه اړینه بولم چې د مسلمانو هېوادونو سره په اړیکو کې باید رعایت شي:

أ: اسلامي اخوت

اسلامي ورورولي یو هغه اصل دی چې د مسلمانو هېوادونو سره په اړیکو کې باید رعایت شي، الله تعالی فرمایي: {إِنَّمَا ٱلۡمُؤۡمِنُونَ إِخۡوَةٞ} [الحجرات: 10] مؤمنان سره ورونه دي. د افرادو په حیث هم ورونه دي او د هېوادونو او تجمعاتو په حیث هم.

دا ورورولي خپل حقوق او واجبات لري، چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په احادیثو او ارشاداتو او لارښوونو کې ډېر په تفصیل سره بیان شوي دي، او یو لړ ارشادات خو یې داسې معلومېږي چې ګویا د هېواد او هېواد ترمنځ اړیکو لپاره یې کړي وي، بیلګې په لاندې توګه دي:

- یو هېواد به د بل هېواد حق نه خوري، ځمکه، اوبه او بل کوم ملکیت به یې نه لاندې کوي مګر دا چې هغه بل هېواد ورته په خپله خوښه اجازه وکړي.
- یو به پر بل ظلم نه کوي، نه به هېواد په هېواد ظلم کوي، او نه به یو هېواد د بل هېواد په رعیت ظلم کوي.
- یو د بل پر ضد به جنګ نه کوي، شخړې او مشکلات به د خبرو اترو له لارې هواروي.

په دې اړه رسول الله صلی الله علیه و سلم فرمایي: «إِنَّ كُلَّ مُسْلِمٍ أَخُو ٱلْمُسْلِمِ، ٱلْمُسْلِمُونَ إِخْوَةٌ، وَلَا يَحِلُّ لَامْرِئٍ مِنْ مَالِ أَخِيهِ إِلَّا مَا أَعْطَاهُ عَنْ طِيبِ نَفْسٍ، وَلَا تَظْلِمُوا وَلَا تَرْجِعُوا بَعْدِي كُفَّارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ». (بیهقي، ۱۴۰۱ هـ، ۲۲۸) هر مسلمان د بل مسلمان ورور دی، او مسلمانان سره ورونه دي، او هیڅ انسان ته دا

حلال نه دي چې د خپل ورور مال وخوري مګر هغه چې ورته يې په خپله خوښه ورکړي، يو پر بل ظلم مه کوئ، او له ما وروسته د کفر عمل مه کوئ چې يو د بل ګردنونه وهئ (په خپلو کې جنګونه کوئ او يو بل وژنئ).

- د خپلو اړيکو په اړه بايد د هغه جهت خبره ونه مني چې د دوی اړيکې خرابول غواړي.

په دې اړه رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايي:«أَلْمُسْلِمُ أَخُو أَلْمُسْلِمِ , يَسَعُهُمَا أَلْمَاءُ وَالشَّجَرُ وَيتَعَاوَنَانِ عَلَى أَلْفَتَّانِ - أَوِ أَلْفُتَّانِ» أَلْفَتَّانُ: الشَّيْطَانُ وَأَلْفُتَّانُ: الشَّيَاطِينُ". (ابن زنجويه، ١٤٠٦ هـ، ص ٦٦٠) مسلمان د مسلمان ورور دی، دواړو د اوبو او بوټو (مشاع مال) څخه استفاده کولی شي، او بايد چې د شيطان او يا شيطانانو پر ضد يو د بل سره همکاري وکړي.

- د ليدنو کتنو پر وخت ښه تعامل، او ښه روغبړ.
- که يو مسلمان هېواد د بل څخه مشوره وغواړي د خير څخه ډکه مشوره به ورکوي.
- که د غير مسلمان هېواد پر ضد ترې مرسته وغواړي مرسته به ورسره کوي، خو د مسلمان پر ضد به ورسره مرسته نه کوي.
- که د غير مسلمانو پر ضد ترې وسائل عاريهٔ وغواړي ورسره دې همکاري وکړي مګر د مسلمان پر ضد نه.
- يو مسلمان هېواد به بل مسلمان هېواد د عادي وړو وړو همکاريو څخه نه محرومويي.

په دې اړه رسول الله صلی الله عليه و سلم فرمايي: « إِنَّ أَلْمُسْلِمَ أَخُو أَلْمُسْلِمِ، إِذَا لَقِيَهُ رَدَّ عَلَيْهِ مِنَ السَّلَامِ بِمِثْلِ مَا حَيَّاهُ بِهِ أَوْ أَحْسَنَ مِنْ ذَلِكَ، وَإِذَا أَسْتَأْمَرَهُ نَصَحَ لَهُ، وَإِذَا اسْتَنْصَرَهُ عَلَى أَلْأَعْدَاءِ نَصَرَهُ، وَإِذَا اسْتَنْعَتَهُ قَصْدَ السَّبِيلِ يَسَّرَهُ وَنَعَتَ لَهُ، وَإِذَا اسْتَعَارَهُ أَلْحَدِيدَ عَلَى أَلْعَدُوِّ أَعَارَهُ، وَإِذَا اسْتَعَارَهُ أَلْحَدِيدَ عَلَى أَلْمُسْلِمِ لَمْ يُعِرْهُ، وَ إِذَا

اسْتَعَارَهُ أَلْجُنَّةَ أَعَارَه، وَلَا يَمْنَعُهُ أَلْمَاعُونَ». (البيهقي، ۱٤٠٨هـ، ص ۲٦٩)

مسلمان د مسلمان ورور دی، کله چې سره ملاقات کوی په څه شکل يې چې ورته سلام کړی وه، په هماغه شکل دی د سلام ځواب ورکړي او یا دې د هغه څخه هم غوره جواب ورکړي، که يې ترې مشوره وغوښته نو د خير مشوره دې ورکړي، که د دښمن پر ضد يې ترې مرسته وغوښته مرسته دې ورسره وکړي (مګر دا چې د هغه بل غير مسلمان هيواد سره د دې تړون وه لکه په سورت انفال کې چې ذکر شوی دی) که د لارې په اړه يې ترې پوښتنه وکړه نو لاره دې ورته وښايي او اسان دې يې کړي ورته، که د دښمن پر ضد يې ترې وسله عاريهٔ وغوښته ور دې يې کړي، او که د مسلمان پر ضد يې ترې وغوښته نه دې يې ورکوي، که سپر يې ترې وغوښته نو ور دې يې کړي، عادي همکاری دې ترې نه سپموي.

- دښمن ته به يې تنها او ځان ته نه پرېږدي.
- هر مسلمان هېواد به د بل مسلمان هېواد د حاجتونو د پوره کولو هڅه او کوښښ کوي.
- که په یو مسلمان هېواد مشکل وخت راشي نو د مشکل په رفع کولو کې بايد همکاري او مرسته وکړي.
- هيڅ مسلمان هېواد بايد د بل مسلمان هېواد مشکلات او اسرار بل چا ته ښکاره نه کړي.

په دې اړه رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايي: «المُسْلِمُ أَخُو المُسْلِمِ لاَ يَظْلِمُهُ وَلاَ يُسْلِمُهُ، وَمَنْ كَانَ فِي حَاجَةِ أَخِيهِ كَانَ اللَّهُ فِي حَاجَتِهِ، وَمَنْ فَرَّجَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً، فَرَّجَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرُبَاتِ يَوْمِ القِيَامَةِ، وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ القِيَامَةِ».(البخاري، ۱٤۲۲ هـ، ۳ /۱۲۸) مسلمان د مسلمان ورور دی، نه پرې ظلم کوي، نه يې دښمن ته سپاري (په بل روايت کې د خذلان لفظ راغلی) ځوک چې د اړتيا په وخت کې د خپل ورور سره مرسته کوي الله تعالی به د هغه سره مرسته

وکړي، او چا چې د مسلمان څخه یو مصیبت لیرې کړ، الله تعالی به ترې د قیامت د ورځي د مصیبتونو څخه یو لوی مصیبت لیری کړي، او چا چې پر مسلمان پرده واچوله الله تعالی به په د قیامت په ورځ پرده واچوي.

دا حقوق او واجبات چې د اسلامي اخوت پر بنسټ د مسلمانو هیوادونو پر غاړه پراته دي ډېر زیات دي، او په تفصیل سره په احادیثو کې ذکر شوي دي، چې دلته یې په تفصیل سره بیانول ممکن نه دي، د اسلامي اخوت پر بنسټ د اسلامي هېوادونو مسؤولیتونه، حقوق او واجبات یوه داسې موضوع ده چې باید مستقلې لیکنې پرې وشي، او دا ټول حقوق، واجبات او مسؤولیتونه باید د مسلمانو هېوادونو تر منځ په خپلمنځي اړیکو کې د دواړو لورو له خوا رعایت شي.

ب: د اسلامي هیوادونو ترمنځ دوستي

یو د هغه اصولو څخه چې قرآن کریم د مسلمانانو ترمنځ د اړیکو لپاره وضع کړی دی، هغه د مسلمانانو ترمنځ د دوستۍ اصل دی، په دې اړه قرآن کریم فرمایي: {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (72) وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ} [الأنفال: 72، 73].

هغه خلک چې ایمان یې راوړی او هجرت یې کړی، او په خپل مالونو ځانونو یې د الله په لار کې جهاد کړی، او هغه خلک چې (مهاجرینو ته یې) ځای ورکړی او مرسته یې (ورسره) کړی، یو د بل دوستان دي، او هغه خلک چې ایمان خو یې راوړی مګر هجرت یې نه دی کړی، هغوی ستاسې دوستان نه دي تر دې چې هجرت وکړي، خو که د دین په اړه یې له تاسې څخه مرسته وغوښته نو مرسته پر تاسې لازمه ده، مګر د داسې چا په مقابل کې نه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون وي،

او الله تعالی په هغه څه چې تاسې يې عالم دی، او هغه خلک چې کافر دي يو د بل دوستان دي، که دا کار تاسې ونه کړئ نو په ځمکه کې به لويه فتنه او لوی فساد جوړ شي. د ولايت لفظ سره له دې چې په عامه توګه د دوستۍ په معنی اخيستل کيږي او په ترجمه کې هم ورته همدا لفظ استعماليږي، خو د په دې کې د حمايت، مدد، همکارۍ، دوستۍ، تر شا درېدل، خپلوۍ او سرپرستۍ معناګانې پرتې دي، بلکې هر ډول نږدې والی افاده کوي، په دې اړه مولانا راغب اصفهاني وايي: «الوَلَاءُ والتَّوالِي: أن يَحْصُلَ شيئان فصاعدا حصولا ليس بينهما ما ليس منهما، ويستعار ذلك للقرب من حيث المكان، ومن حيث النّسبة، ومن حيث الدّين، ومن حيث الصّداقة والنّصرة والاعتقاد، والوِلَايَةُ النُّصْرةُ».(راغب اصفهاني، ۱٤۱۲ هـ، ص ۸۸۵)

د ولاء او توالي معنی دا ده چې دوه شيان په داسې پرله پسې توګه وجود ومومي چې په منځ کې يې کوم بل شی وجود و نه لري، دا خو د دې لفظ اصلي معنی ده، خو بيا وروسته د د نږدې والي په معنی کې استعارهٔ استعمال شوی دی، دا نږدې والی که د مکان او محل په لحاظ وي، که د نسبت په لحاظ وي، که د دين په لحاظ وي، که د دوستۍ، مرستې، همکارۍ، نصرت او عقيدې په لحاظ وي، او د الولايهٔ معنی نصرت او مرسته ده.

کله چې د ولاء او ولايهٔ په معنی کې دا ټولې معناګانې شاملې دي، او د مسلمانو هېوادنو ترمنځ اړيکه د ولاء او ولايت اړيکه ده، نو د دې مسلمانو هېوادونو ترمنځ بايد دا ټول مسؤوليتونه په نظر کې ونيول شي، يوازې دې ته متوجه کېدل پکار دي چې مسلمان که د کافر هېواد سره هم تړون درلود د يو مسلمان هېواد سره به د هغه پر ضد مرسته نه کوي، که اړتيا وه او مرسته شرعا اړينه وه، نو بيا شرعي حکم دا دی چې په ښکاره باندې دې د تړون د الغاء اعلان وکړي او بيا دې د مسلمان هېواد سره و دريږي، ځکه اسلام په مردانګۍ ايمان لري، منافقت او خيانت هيڅکله هم نه خوښوي، ولو که هغه ته څوک د سياست نوم هم ورکړي، الله تعالی فرمايي: {وَإِمَّا

تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ } [الأنفال: 58].
که د کوم قوم د خيانت خطر دې محسوس کړ، نو تړون يې ورته په بشپړ ډول ورګذار کړه، (خيانت مه کوه ځکه) الله تعالی خائنان نه خوښوي.

دا اصولو يوازې د اسلامي هېوادنو ترمنځ د خپل منځي اړيکو لپاره دي، په دې کې نور هېوادونه ورسره شريک نه دي، مګر هغه عام اصول چې وروسته يې د عامو بهرنيو اړيکو لپاره يادونه کيږي هغه اصول بيا د ټولو لپاره دي، مسلمان هېواد وي او که کافر، ټول په کې شريک دي.

دويم: د غير مسلمانو هېوادونو سره اړيکې

په غير مسلمانو هېوادونو کې درې ډوله هېوادونه شامل دي، او د هر يو حکم جدا دی، چې تفصيل يې په لاندې ډول دی:

لومړی: محارب کافر هېوادونه

د محارب کافرو هېوادونو څخه هغه هېوادونه مراد دي چې بالفعل د مسلمانو هېوادونو سره په جنګ اخته وي، له دې څخه مطلق دار الحرب مراد نه دی چې هغه د دار الکفر سره مرادف دی، په اوسنۍ نړۍ کې دا ډول کفري هېوادونه اوس شايد د صهيونيستي دولت څخه پرته وجود ونه لري، د دوی سره اړيکې به د جنګ اړيکې وي، چې تفصيلات يې د فقهې په کتابونو کې د (کتاب الجهاد) او يا هم د (کتاب السير) تر عنوانونو لاندې ذکر شوي دي، چې دلته يې د يادونې مجال نشته، او د دوی سره د تعامل بنسټ په هغه ايتونو دی چې په سورت براءه، سورت محمد، سورت انفال وغيره کې ذکر شوي دي، د قرآن کريم خلاصه فيصله د دوی په اړه دا ده چې فرمايي: { لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (8) إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَى إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} [الممتحنة: 8، 9].

په دې دوو مبارکو ایتونو کې الله متعال دوه ډوله کافر سره جدا کړي دي، یو ډول هغه کافران دي چې د مسلمانانو سره په جنګ نه دي، او نه یې پرې ظلم کړی، د هغوی په اړه د نیکۍ د معاملې سپارښتنه شوی ده، او دویم محارب کافران دي، د هغوی سره د دوستۍ معامله درسته نه ده، بلکې د مسلمانانو د دښمن سره د دوستۍ معامله ظلم دی، که دا ایتونه یوازې په هغه سیاق کې را خلاصه نه کړو چې مفسرینو د سبب نزول په شکل کې ذکر کړی دی، او د لفظ عموم ته یې وګورو لکه چې د مفسرینو قاعده چې وایي (العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب) نو د محارب او د مسلمانانو سره په جنګ کې د اخته کافر سره د مسلمان تعامل او د یو داسې کافر سره د مسلمان تعامل چې د مسلمانانو پر ضد په جنګ کې اخته نه وي دواړه تفاوت لري، او هغه تعامل چې د محارب دښمن سره باید وشي د هغه تفصیلات لکه مخکې مو چې وویل د فقهې د کتابونو په ابواب الجهاد او ابواب السیر کې باید ولیدل شي.

دویم: د هغه هېوادونو سره اړیکې چې اسلامي هېوادونه ورسره تړونونه لري

دریم ډول غیر مسلمان هېوادونه هغه دي چې مسلمانان ورسره تړونونه او تعهدات لري، د دوی سره هم د هغه تړونونو په دائره کې اړیکې درلودل د شریعت غوښتنه ده، اوس دا خبره چې ایا مسلمانان د غیر مسلمانو هېوادونو سره تړونونه درلودلی شي او که نه؟ په دې اړه خو یو شمېر فقهاء په دې نظر دي چې مسلمانانو ته په هغه حالت کې چې د جهاد توان ولري د غیر مسلمانو سره تړونونه امضاء کول روا نه دي، او د دوی منطلق دا دی چې د مسلمانانو د اړیکو بنسټ د غیر مسلمانو سره په جنګ باندې ولاړ دی، نو چې اصل جنګ شو نو تعهدات او تړونونه د دې سره متعارض دي نو ناروا یې بللي دي، یوازې په یو حالت کې یې روا بللي چې مسلمانان د ضعف په حالت کې وي، او کله یې چې قوت پیدا کړ نو دا تړونونه بیا ماتول پکار دي، او په صراحت سره د تړونونو د ماتولو پرته پر چا حمله هم ناروا ګڼي.

یو شمېر نور دا تړونونه د هېوادونو لپاره د کفر او اسلام مدار ګرځوي، او هر مسلمان

هېواد چې د کوم غیر مسلمان هېواد او یا اداري سره کوم تړون لاسلیک کړي هغه د دوی له نظره د کفارو سره د ولاء په معنی دی، او هغه د هغوی له نظره د اسلام د نواقضو څخه یو ناقض دی، دا ډول سطحي او د فقاهت څخه لیرې نظرونه د اسلام د درست دریځ تمثیل نه کوي.

د دې ډول تړونونو چې محتوا یې د عقیدې سره په ټکر کې نه وي، مطلق تړون درلودل، یا د جنګ نه کولو تړون درلودل نه د ایمان د نواقضو څخه ده او نه کوم ناروا کار دی، بلکې درسته خبره دا ده چې دا قضیه په مصالحو او مفاسدو ولاړ اجتهاد ته پرېښودل شوی ده، کله که د مسلمانانو مصلحت او ګټې دا ایجاب کړي چې د کفارو سره تړون ولري، د هغوی سره تعهد وکړي نو دا کار ورته روا دی، او که کله یې مصلحت ایجاب نه کړي نو هغه تړون له منځه هم وړلی شي، خو شرط به یې دا وي چې په څرګند ډول باید د هغه تړون څخه ووځي، ځکه اسلام منافقت نه خوښوي، ټول تعامل یې په مردانګۍ ولاړ دی، الله تعالی فرمایي: {وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ} [الأنفال: 58]، د دې مصلحت او ګټې معیار یوازې قوت او ضعف نه دی، بلکې نور مصلحتونه او ګټې هم په دې کې شاملې دي چې د امت معتمد علماء یې تشخیص کولی شي، له همدې امله جهاد انفرادي عمل هم نه دی، بلکې جمعي فیصلې ته اړتیا لري.

دویمه قضیه چې دلته یې یادونه اړینه بولم هغه دا ده چې کوم فقهاء په دې نظر دي چې د مسلمانانو او غیر مسلمانانو ترمنځ د اړیکو بنسټ پر جنګ ایښودل شوی هغوی دائمي تړونونه هم نه مني، بلکې وايي چې د کفارو سره تړونونه د ضعف او ناتوانۍ په وخت کې جواز لري، کله چې دا حالت له منځه ولاړ شي بیا د دې ډول تړونونو څخه ځان ژغورل پکار دي.

مګر لکه مخکې مو چې اشاره وکړه په نصوصو کې او هغه واقعاتو کې چې د پیغمبر علیه السلام په ژوند کې د کفارو سره د تړونونو او تعهداتو په اړه راغلي په

دې کې دا تصریح نشته چې د تړونونو او تعهداتو مدار په ضعف او قوت باندې دی، مناط په همدې یو علت کې را خلاصه کول شاید د نصوصو درست فهم نه وي، بلکې دا د شرعي سیاست یعنی مصلحت او مفسدې تابع دی، هر کله که اسلامي هیواد وګوري چې یو تعهد د مسلمانانو په ګټه دی او هغه ګټه او مصلحت شرعا معتبر هم وي نو هغه تړون کولی شي، خو په دې اړه باید معتبرو پوهانو ته مراجعه وشي، او کله که د مسلمانانو په ګټه نه وه نو ترې وتل هم ورته روا دي، بله دا چې دا تړون دائمي هم کېدلی شي او مؤقت هم، ځکه په دې کې هم باید مصلحت او مفسدې ته وکتل شي.

هغه دلائل چې امام محمد بن الحسن شیباني په کتاب السیر کې او نورو علماو د غیر مسلمانانو سره د تړون د جواز لپاره ذکر کړي دي په لنډ ډول په لاندې توګه دي:

لومړی: الله متعال وايي: {وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ } [الأنفال: 61]. که دوی (کافران) د سولې لور ته مایل شول نو ته هم مایل شه، او په الله تعالی باندې توکل وکړه، بې شکه هغه ښه اورېدونکی او ډېر زیات عالم دی. ټول معروف مفسرین د دې ایت په تفسیر کې وايي چې په دې ایت کې د مصالحې د تړون د جواز دلیل وجود لري، خو په دې شرط چې کفار ورته میلان ولري، او که په سوله کې د مسلمانانو ګټه وي نو مسلمانان یې پیل هم کولی شي. (الشیبانی، ۱/۱۹۰)

دویم: الله تعالی فرمايي: {وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ } [النساء: ۹۲]. که مقتول د داسې قوم څخه وه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون وه نو د هغه خپلوانو ته باید دیت ورکړ شي. ابن عباس رضي الله عنه وايي له دې څخه هغه کافر مراد دی چې هغه او د هغه قوم تړون او عهد ولري، نو د هغه په قاتل باندې دیت او کفاره دواړه دي. (ابن العربي، ١٤٢٤ هـ، ٦٠٣/١) دا ایت کریمه

په دې دلالت كوي چې د كفارو سره مسلمانان عهد او تړون درلودلی شي.

درېيم: الله تعالی فرمايي: {وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} [الأنفال: 72]. او هغه خلک چې ايمان يې راوړی، او هجرت يې نه دی کړی، هغوی ستاسې حمايت بالكل مستحق نه دي، تر دې چې هجرت وکړي، خو که د دين لپاره يې له تاسې څخه مرسته وغوښته نو پر تاسې يې مرسته لازم ده، مګر د هغه قوم پر ضد نه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ عهد وپيمان او تړون وي، او الله تعالی په هغه څه پوه دی چې تاسې يې کوی.

په دې ايت کې هم په ځرګندو ټکو کې قرآن کريم د دې ځرګندونه کوي چې د هغه مسلمانانو سره چې هجرت يې نه وي کړی د هغوی حمايت پر تاسې لازم نه دی مګر د دين په اړه ورسره مرسته اړينه ده، مګر که د کوم قوم سره ستاسې تعهد او تړون وي نو د هغوی پر ضد به د مسلمانانو سره هم مرسته نه کوی، نو له دې څخه څرګنديږي چې مسلمانان د کافرو سره تړون درلودلی شي.

څلورم: الله تعالی فرمايي: {إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ} [النساء: ۹۰].(وه يې نيسئ او وه يې وژنئ) مګر هغه کسان چې د داسې قوم سره اړيکې ولري چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون او عهد وي (د دوی د وژلو او نيولو حق نه لرئ) او يا داسې کسان وي چې تاسې ته راشي او زړه يې نه غواړي چې تاسې سره جنګ وکړي او يا خپل قوم سره جنګ وکړي (د دوی د وژلو او نيول حق هم نه لرئ). په دې ايت کې استثناء د مفسرينو په اتفاق سره په مخکې ايت کې د اخيري جملې(وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا) څخه نه ده، بلکې د هغې څخه د مخکې جملې (فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ) څخه ده. او په ايت کې په دې څرګند دليل دی چې مسلمانان د کفارو سره تړون او عهد درلودلی شي، ايت وايي: که د کوم قوم سره د مسلمانانو تړون وه

او د هغه قوم کوم شخص ستاسې لاس ته درغی د هغه وژل او نیول درست کار نه دی. (سرخسي، بې چاپه، ص ۱۶۸۹)

همدا راز علماو د پیغمبر صلی الله علیه وسلم د احادیثو او تعامل څخه هم د کفارو سره د تړونونو د لاسلیک کولو لپاره استدلال کړی دی، دلته موږ هغه استدلالات ذکر کوو چې امام محمد بن حسن شیباني په سیر کبیر او د هغه شارح امام سرخسي د هغه په شرح کې ذکر کړي دي[۸].

لومړی: د پیغمبر صلی الله علیه وسلم څخه د کفارو سره د تړونونو د جواز یو دلیل د پیغمبر صلی الله علیه وسلم هغه تعامل دی چې مدینې منورې ته د هجرت نه وروسته یې د یهودو سره کړی وه، او هغه تړون یې چې د هغوی سره لاسلیک کړی وه، محمد بن کعب القرظي وایي: کله چې رسول الله صلی الله علیه وسلم مدینې منورې ته راغی (هجرت یې وکړ) د مدینې ټولو یهودانو ورسره تړون لاسلیک کړ، د پیغمبر علیه السلام او یهودو ترمنځ یو تړون ولیکل شو، د یهودو هره قبیله یې د هغوی د حلیفانو پورې وتړله، په هغه تړون کې یو شرط دا وه چې د هیڅ دښمن سره به د پیغمبر علیه السلام پر ضد همکاري نه کوي، بیا چې کله پیغمبر علیه السلام د بدر د غزا څخه مدینې ته راستون شو، نو یهودو بغاوت وکړ، او د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره کړی تعهد یې مات کړ، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم ورته پیغام ولیږه، نو را ټول یې کړل، او ورته یې وویل: ای یهودو! مسلمانان شئ نو محفوظ به پاتې شئ، د الله قسم چې تاسې پوهیږئ چې زه د الله پیغمبر یم.

نو د یهودو سره د پیغمبر علیه السلام دا تعامل د دې دلیل دی چې د مسلمانانو لپاره دا جواز لري چې د کفارو سره تړونونه لاسلیک کړي، اوس دا بیا اجتهادي خبره

---

[۸] سره له دې چې د امام محمد بن الحسن الشیباني نظر دا دی چې د تعهد، موادعې او تړون جواز یوازې هغه وخت وجود لري چې مسلمانان د ضعف په وخت کې وي، د قوت په وخت کې دا کار ناروا ګڼي.

ده چې دا يوازې د ضعف په حالت کې جواز لري، که د نورو مصلحتونو په وخت کې هم جواز لري، دا د فقهاو ترمنځ د مناقشې وړ موضوع ده، په دې کې کوم نص وجود نه لري.

دويم: د هغه واقعې څخه هم په دې استدلال کيږي چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د خندق په غزا کې عيينهٔ بن حصن ته او په بل روايت کې عيينهٔ او حارث بن عوف چې دواړه د غطفان قبيلې مشران ؤ، پيغام وليږه چې: که د انصارو دريمه برخه مېوی درکړو، ايا تاسې د غطفان د خلکو سره يو ځای د احزابو صف پرېښودلو ته اماده ياست؟

په يو بل روايت کې راځي چې: عيينهٔ بن حصن پيغمبر عليه السلام ته پيغام وليږه چې د مدينې د سږکال د ميوو ټول حاصلات موږ ته راکړئ موږ به در څخه وګرځو، او تا او ستا قوم به پريږدو چې جنګ ورسره وکړی؟ پيغمبر عليه السلام انکار وکړ، نو عيينهٔ وويل: ښه، نيمه برخه حاصلات موږ ته راکړئ، نو رسول الله صلی الله عليه وسلم ورسره ومنله، بيا رسول الله صلی الله عليه وسلم حضرت سعد بن معاذ او سعد بن عباده ته پيغام وليږه، (دوی د اوس او خزرج مشران ؤ) نو په دې اړه يې ورسره مشوره وکړه، نو عيينهٔ راغی او وه يې ويل: په دې اړه زموږ ترمنځ يو تعهد وليکه، نو رسول الله صلی الله عليه وسلم کاغذ او دوات راوغوښته چې دا تړون او عهد وليکي، او په يو روايت کې راځي: د پيغمبر عليه السلام او هغوی ترمنځ سوله وشوه، تر دې چې تړون يې هم وليکه، مګر تر اوسه تړون ليکل شوی نه وه، او نه پرې ګواهان ثبت شوي ؤ، او د سولې خبره هم نهايي شوی نه وه، يوازې يو د بل د قائل کولو خبرې شوی وی.

نو په دې وخت کې (سعد بن معاذ او سعد بن عباده) وويل: يا رسول الله ايا په دې اړه تاسې ته وحي شوی ده؟ نو پيغمبر عليه السلام وويل: نه، مګر ما وليدل چې ټول عرب ستاسې پر ضد يو شوي دي، نو وه مې غوښتل چې دوی له تاسې دفع کړم.

نو دې دواړو (سعد بن معاذ او سعد بن عبادهٔ) وویل: د الله قسم دوی به په جاهلیت کې سختیو له امله (علهز) ګنده ګي خوړله، په هغه وخت کې هم دوی د دې توقع او طمع نه درلوده چې زموږ یوه دانه خرما له موږ څخه واخلي مګر دا چې وه یې پیري او یا یې په ملمستیا کې ورکړو، نو اوس چې الله تعالی موږ ته ستاسې په موجودیت عزت را په برخه کړ، او ستاسې په ذریعه یې موږ ته هدایت وکړ، او ستاسې په وجود یې موږ سره مرسته وکړه، ایا اوس به موږ دا ذلت تحمل کوو؟ موږ غیر د تورې بل څه د دوی لپاره نه لرو. (ددې خبرې په اورېدو) رسول الله صلی الله علیه وسلم هغه لیکلی ورقه څیری کړه، او ورته یې وویل: ځئ ولاړ شئ، تاسې ته د تورې پرته بل څه نه درکوو[۹].

دا واقعه په دې دلالت کوي چې کله د مسلمانانو ګټې د دې غوښتنه وکړي نو بیا د مسلمانانو امام ته د دې اجازه شته چې د غیر مسلمانانو سره تړون لاسلیک کړي.

درېم: د حدیبې سوله

هغه علماء چې د غیر مسلمانو سره د تعهداتو او تړونونو قائل دي هغوی د حدیبیې د سولې د تړون څخه هم استدلال کوي، هغه تړون چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د لسو کلونو لپاره[۱۰] د قریشو په نماینده ګۍ د سهیل بن عمرو سره لاسلیک کړی وه، (البخاري، ١٤٢٢هـ، ١٩٥/٣) هغه مشهور تړون دی او په دې څرګند دلالت کوي چې د مصلحت په وخت کې داسې تړون لاسلیک کول روا کار دی.

---

[۹] ددې روایاتو د تفصیل لپاره وګوری: ابن ابی شیبهٔ، المصنف، ١٤ /٤٢٠. هیثمي، مجمع الزوائد، ١٩١/٦. واقدي، المغازي (٤٧٨/١). أحمد بن علي، إمتاع الأسماع، ٢٤٠/١.

[۱۰] په څه روایتونو کې دا هم راغلي چې د تړون موده دوه کاله وه، خو راجح هغه روایتونه دي چې موده لس کاله ښایي.

دلته د ابوبکر جصاص رازي دا عبارت سره له دې چې لږ اوږد دی خو ډیر ښه لنډیز یې د دې مسألې او د نصوصو تر منځ د توافق ښه حالت یې وړاندې کړی دی له دې امله یې دلته سره یو ځای لولو، هغه وایي: کله چې رسول الله صلی الله علیه وسلم مدینې ته هجرت وکړ، د بېلا بېلو مشرکانو سره یې معاهدات او تړونونه لاسلیک کړل، چې په دوی کې بنو النضیر، بنوقینقاع او بنو قریظه شامل ؤ، او د مشرکانو یو شمېر قبائلو سره یې معاهدات وکړل، بیا د رسول الله صلی الله علیه وسلم او قریشو ترمنځ د حدیبیې سوله وشوه، تر دې چې قریشو هغه د پیغمبر علیه السلام د حلفاو بنو خزاعه سره د جنګ په نتیجه کې ماته کړه، او د سیرو او مغازیو په اړه لیکوالان ټول په دې اتفاق لري، او دا کارونه یې هغه وخت کړي چې مسلمانان لا نه ؤ زیات شوي، او د اسلام اتباع لا قوي شوي نه ؤ، نوکله چې مسلمانان زیات شول او دین قوي شو نو د عربو د مشرکان د قتل امر ورته وشو، او له هغوی ځخه د اسلام یا قتال ځخه پرته بل ځه ورته د منلو وړ نه ؤ د الله تعالی د دې وینا سره سم چې فرمایي: {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [التوبۀ:۵]، او د الله تعالی د دې وینا چې فرمایي:{قَاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلا باليوم الاخر} إِلَى قَوْلِهِ {وَهُمْ صَاغِرُونَ} [التوبۀ:۲۹] په ذریعه ورته د اهل کتابو پر ضد تر هغه وخته پورې د قتال امر وشو چې یا مسلمانان شي او یا جزیه ورکړي.

په دې کې اختلاف نه شته چې سورت براءۀ د قرآن کریم د اخیري نازل شوو سورتونو له جملې ځخه دی، چې د هجرت په نهم کال نازل شوی، او سورۀ انفال د بدر د غزا نه وروسته نازل شوی دی، چې په کې د «انفالو» «غنائمو» «تړونونو» او «تعهداتو» احکام بیان شوي دي، نو د سورۀ براءۀ احکام لکه ځرنګه چې نازل شوي پر خپل حال قائم دي (منسوخ نه دي). او د سولې او مصالحې حکم چې کله کفار سولې ته میلان ولري هغه هم پر خپل ځای باقي او ثابت دی، یوازې اختلاف د حالاتو د اختلاف له امله دی، په کوم حالت کې چې سولې حکم ورکړ شوی دی هغه د

مسلمانانو د شمېر د لږوالي او د دښمن د زیاتوالي حالت دی، او په کوم حالت کې چې د مشرکانو د قتل امر شوی دی، او یا د اهل کتابو سره د قتال امر شوی تر څو یا مسلمانان شي او یا جزیه ورکړي نو دا هغه حالت دی چې مسلمانان د دښمن په مقابل کې قوي او زیات وي. (جصاص، ١٤١٥هـ، ٣/٩٠)

د ابو بکر الجصاص دا خبره ډېره پر ځای او درسته ده چې د قتال آیتونو د سولې ایتونه نه دي منسوخ کړي، او نه د سولې ایتونو د قتال آیتونه منسوخ کړي دي، بلکې دا دواړه ډوله آیتونه هر یو په خپل ځای قابل عمل دي، کله چې د جنګ اړتیا وي هلته د جنګ ایتونه قابل عمل دي، او کله چې د سولې حالت وي هلته د سولې آیتونه قابل عمل دي، خو د جصاص صاحب دې خبرې سره اختلاف کېدلی شي او علماو ورسره کړی دی چې د سولې حالت یوازې هغه حالت دی چې مسلمانان ضعیف او په لږ شمېر کې وي، او د جنګ حالت هغه دی چې دښمن د مسلمانانو په مقابل کې لږ او ضعیف وي، دا یې یو حالت کېدلی شي، له دې څخه پرته نور حالتونه هم کېدلی شي.

درېم: هغه هیوادونه چې نه محارب دي او نه معاهد

درېم ډول هغه کافر هېوادونه دي چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکیل وي، او نه ورسره تړون ولري، دا چې په نړۍ کې فکر نه کوم چې اوس دې داسې کوم هېواد وجود ولري، ځکه ټول هېوادونه یو د بل سره په تړونونو کې ګډون لري په ځانګړې توګه هغه تړونونه چې د نړۍ هېوادنه یې د ملګرو ملتونو په چوکاټ کې غړیتوب لري[11].

[11] دې ډول هیوادونو سره به د مسلمانو هېوادونو تعامل څرنګه وي، په دې اړه د علماو ترمنځ اختلاف نظر وجود لري، د تفصیل لپاره وګورئ: **التقرير والتحرير في علم الأصول** – ابن امیر الحاج الحلبي، ٢/١٣٧-١٣٩. او اصول العلاقات الدولیه – د. عثمان، ١/١٣١-١٧١، ٣٩٨-٤١٥. همدارنګه: فقه الجهاد – د. قرضاوي، ١/٤٢٨.

نو لنډه خبره دا شوه چې د غير مسلمانو هېوادونو سره د افغانستان اسلامي امارت اړيکې جوړولی شي، دا د قرآن کريم نه هم ثابته ده او د رسول الله صلى الله عليه وسلم د احاديثو او سيرت نه هم ثابته ده، او عقل هم د دې غوښتنه کوي، ځکه دې پورې ډيرې زياتې ګټې تړلې دي چې له دې پرته يې تر لاسه کول ممکن نه دي.

د نورو سره د اړيکو لپاره اصول

مخکې مو د اسلامي هېوادونو سره د اړيکو لپاره د دوو اصولو يادونه وکړه، ځکه چې هغه د اسلامي هېوادونو پورې ځانګړي اصول دي، غير مسلمانو هېوادونو ته هغه حيثيت نه دی ترلاسه، دلته په ډيرو لنډو ټکو کې د هغه اصولو يادونه کول غواړم چې د نورو سره په اړيکو کې يې اسلامي هېواد په نظر کې نيسي، دا هم اړينه نه ده چې په هر حالت کې دې ټول اصول په نظر کې ونيول شي، کېدلی شي په يو حالت کې يو اصل په نظر کې نيول اړين وي او په بل حالت کې بل اصل، له همدې امله کېدلی شي دا اصول په خپلو کې سره همغږي هم و نه لري، ځکه دا هر اصل په خپل حالت کې د تطبيق وړ دی، دا اصول په ډيره لنډه توګه په لاندې ډول دي:

لومړی اصل: عدل او انصاف

عدل د نورو هېوادونو سره د اړيکو يو بنسټيز اصل دی، عدل او انصاف په اسلام کې يو ډير مهم اصل دی، بلکې همدا د اسلامي شريعت او قانون بنسټ تشکيلوي، همدا د ټولو نظامونو په بنياد کې پروت دی، له همدې څخه نور ډير فروع او جزئيات سرچينه نيسي، په ټولو پخوانيو شريعتونو کې په همدې تأکيد شوی، او په اسلام کې په دې اړه ډير زيات نصوص راغلي دي، موږ دلته په يو باندې اکتفاء کوو، الله تعالی فرمايي: {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ}[المائدة: 8].

ای مؤمنانو يوازې د الله په خاطر د انصاف او عدل د ګواهۍ لپاره تيار او اماده اوسئ، د چا سره بغض، کينه او دښمني بايد تاسې دې ته ونه هڅوي چې عدل ونه

کړئ، عدل وکړئ؛ ځکه عدل د تقوی سره ډیر نږدی دی، او تقوی اختیار کړئ، بې له شکه الله تعالی په هغه هر څه ښه باخبر دی چې تاسې کوئ.

په دې ایت کریمه کې په هر حالت کې د عدل او انصاف پر بنسټ د تعامل امر شوی دی، او د هر چا سره، سره له دې چې که هغه سره د انسان دښمني هم وي او کوم هېواد يې بدې هم راځي باید بې انصافي او ظلم ورسره ونه کړي، په دې اړه امام ابن تیمیهٔ وایي: «أَنَّ كُلَّ خَيْرٍ فَهُوَ دَاخِلٌ فِي الْقِسْطِ وَالْعَدْلِ وَكُلَّ شَرٍّ فَهُوَ دَاخِلٌ فِي الظُّلْمِ. وَلِهَذَا كَانَ الْعَدْلُ أَمْرًا وَاجِبًا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَعَلَى كُلِّ أَحَدٍ وَالظُّلْمُ مُحَرَّمًا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلِكُلِّ أَحَدٍ فَلَا يَحِلُّ ظُلْمُ أَحَدٍ أَصْلًا سَوَاءٌ كَانَ مُسْلِمًا أَوْ كَافِرًا أَوْ كَانَ ظَالِمًا».(ابن تیمیه، ١٤١٦هـ، ١٨/١٦٦)

هر ډول خیر د قسط او عدل په مفهوم کې داخل دی، او هر ډول شر د ظلم برخه ده، له همدې امله عدل په هر شي کې یو فرض امر دی، او په هر چا باندې فرض دی، او ظلم په هر شي کې او په هر چا حرام دی، نو په هیڅا اصلا ظلم روا نه دی، هغه که مسلمان او کافر او تر که ظالم هم وي په هغه ظلم روا نه دی.

دویم اصل: بالمثل معامله

د نورو هېوادونو سره د اړیکو یو بل اصل معامله بالمثل ده، هغه هېوادونه مسلمان وي او که کافر، دا په حقیقت کې د عدل د اصل څخه یو مستفاد اصل دی، نو هغه ټول نصوص چې د عدل په فرضیت دلالت کوي هغه د معامله بالمثل په فرضیت هم دلالت کوي، سره له دې چې په دې اړه ځانګړي نصوص هم راغلي دي، الله تعالی فرمایي:{وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} [الشوری: 40]. د زورولو جزا په هماغه اندازه زورول دي، خو که څوک معافول وکړي، او د اصلاح لاره خپله کړي نو د هغه اجر په الله تعالی باندې دی، بې له شکه الله تعالی ظالمان نه خوښوي.

د دې د تفسیر په اړه امام رازي رحمه‌الله وایي: دا ایت د فقهې یو ډیر لوی اصل

دې، ځکه د دې غوښتنه دا ده چې دهر جنايت په مقابل کې بايد د هغه سره متوازنه جزا ورکړ شي، او دا ځکه که بې جزا پرېښودل شي نو د شر او ظلم دروازه په خلاصه شي، ځکه چې د هر انسان په طبيعت کې ظلم، د نظام څخه سرغړونه او ظلم پروت دی، که ترې په زوره منع نه کړی شي هميشه به يې ارتکاب کوي او پرېږدي به يې نه، او که د ګناه څخه زياته جزا ورکړی شي نو هغه بيا ظلم ګرځي چې شريعت ترې پاک دی، نو يوازې همدا صورت پاتې شو چې بالمثل جزا ورکړی شي.(رازي، ۶۰۵/۲۷) همدا اصل په نورو ايتونو کې هم ذکر شوی دی، چې له دې جملې څخه هغه ايت دی چې الله تعالی په کې فرمايي:{فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ} [البقرة:۱۹۴]. نو چا چې پر تاسې تيری وکړ، هغه ته په هماغه اندازه جزا ورکړئ چې په تاسې يې تيری کړی دی.همدا راز په هغه ايت کې هم دې ته اشاره ده چې الله تعالی په کې فرمايي: {وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ} [النَّحْلِ:۱۲۹]. که تاسې جزا ورکوئ نو په هغه اندازه جزا ورکړئ چې تاسې ته يې ضرر رسولی دی، او که صبر وکړئ نو دا د صبر کوونکو لپاره غوره کار دی.

{كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ } [التوبة: ۷]. په دې اخيري ايت کې هم تعامل بالمثل مطرح دی، ځکه ايت وايي چې تر څو هغوی په خپل تعهد باندې ولاړ وي تاسې هم پرې ودرېږئ، يعنې بالمثل تعامل ورسره وکړئ، هغوی چې کله تعهد مات کړی تاسې يې هم د ماتولو حق لرئ. نو دا يو بنسټيز اصل دی، چې بايد د هېوادونو په خپل منځي اړيکو کې رعايت شي، يعنې حالت بايد داسې نه وي چې يو هېواد دې ظلم او تعدي کوي، او د بل هېواد څخه دې د ورورولۍ توقع لري، يو هېواد دې د بل د تباه کولو هڅې کوي او د بل څخه دې د مسلمان په حيث د ولاء غوښتنه کوي!!.

دریم اصل: په خپل عهد او تړون وفا کول

یو د هغه اصولو څخه چې د مسلمانو هېوادونو اړیکې باید پرې ولاړې وي هغه په خپلو تعهداتو باندې وفا کول دي، د هېوادونو ترمنځ اړیکې په دوه اړخیزو تعهداتو باندې ولاړې وي، همدا راز د هېوادونو ترمنځ امن او سوله، د سولې او امنیت په دوه طرفه تړونونو ولاړ وي، او دا تړونونه که عملي نه شي او پر دې تعهداتو که وفا و نه شي دا د کاغذ د یوې ټوټې څخه اضافه کوم بل شی نه دي، له همدې امله اسلامي شریعت خپلو پیروانو ته په تعهداتو د عمل کولو په اړه ډېر جدي هدایات لري، په قرآن کریم کې په ډېرو زیاتو ایتونو کې په عهد باندې د وفا امر شوی دی، {وَأَوْفُوا بِٱلعَهْدِ إِنَّ ٱلعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا} [الإسراء: 34]. په عهد باندې وفا وکړئ، بې له شکه د عهد په اړه به پوښتنه کیږي.

په احادیثو کې په خپل عهد باندې د وفا دومره تأکید راغلی دی چې د هیڅا څخه پټ نه دی، تر دې چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د هغه چا څخه دین نفي کړی دی چې په عهد باندې وفا نه لري، او د مسلمانانو تاریخ په دې شاهد دی چې په ډېرو ستونزمنو حالاتو کې یې هم په خبلو وعدو باندې وفا کړی او په خپلو تړونونو یې التزام کړی، له دې امله په اسلام کې د نورو هېوادونو سره د اړیکو لپاره یو اصل په عهد باندې وفا ده.

څلورم اصل: د خیر په کارونو کې د همکارۍ لپاره مبادرت

مسلمان فرد وي او که جماعت او که هېواد د خیر په کارونو کې مبادرت او په دې اړه د نورو سره همکاري او تعاون یې شعار دی، او دا ځکه چې دا امت د خیر امت او الله تعالی ورته مطلق امر کړی چې د هر چا سره د نیکیو او تقوی په کارونو کې همکاري وکړي، او د ګناه او ظلم او په نورو باندې په تیري کولو کې د چا سره مرسته ونه کړي، له دې امله دا یو اصل دی چې مسلمان هېوادونه باید په خپلو اړیکو کې پرې ملتزم وه اوسیږي.

پنځم: زغم او خود ګذري

اسلامي امت د عزت امت دی، چا ته سر ټيټول يې په قاموس کې نه شته {مَنۡ كَانَ يُرِيدُ ٱلۡعِزَّةَ فَلِلَّهِ ٱلۡعِزَّةُ جَمِيعًا} [فاطر: ۱۰]. که څوک عزت غواړي (نو د الله لور ته راشي) ځکه ټول عزت د الله لپاره دی. او په بل ايت کې فرمايي: {وَلِلَّهِ ٱلۡعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِۦ وَلِلۡمُؤۡمِنِينَ وَلَٰكِنَّ ٱلۡمُنَٰفِقِينَ لَا يَعۡلَمُونَ} [المنافقون: 8] او عزت يوازې الله تعالی د هغه پيغمبر او مؤمنانو لپاره دی، مګر منافقين نه پوهيږي. د دې سره چې اسلام چا ته سر نه ټيټوي او نه چا ته تسليميږي مګر تکبر هم نه کوي، او کله چې دښمن اړيکو ته مايل شي نو مسلمان ته هم امر دی چې سولې ته غاړه کيږدي، {وَإِن جَنَحُواْ لِلسَّلۡمِ فَٱجۡنَحۡ لَهَا وَتَوَكَّلۡ عَلَى ٱللَّهِۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلۡعَلِيمُ} [الأنفال: 61]. همدا راز کله که د دښمن له لورې تعنت او بې ځايه عناد ګوري او مسلمان قيادت ګوري چې په سوله او معاهدې په لاسليک کولو کې د اسلامي امت او مسلمان ملت ګټه ده، په هغه وخت کې بيا د صبر، زغم او خود ګذرۍ څخه کار اخلي، او حتی داسې تنازل هم کوي چې شايد تحمل يې هم په بعضې وختونو کې ګران وي، لکه رسول الله صلی الله عليه وسلم چې د حديبيې په سوله کې وکړل، حضرت عمر رضي الله عنه ته يې تحمل ګران وه، همدې ته د اشارې لپاره امام بخاري رحمه‌الله په خپل صحيح کې يو باب تړلی چې عنوان يې دی:«بَابُ الشُّرُوطِ فِي الجِهَادِ وَالمُصَالَحَةِ مَعَ أَهْلِ الحَرْبِ وَكِتَابَةِ الشُّرُوطِ». (البخاري، ۱٤۲۲هـ، ۹۷٤/۲) او د حديبيې واقعه يې په کې راوړې ده چې دې ته اشاره کول غواړي چې داسې شروط هم درست دي چې په ښکاره د منلو وړ نه وي، مګر دا چې په هغه کې د اسلامي امت او مسلمان ملت لپاره خير وي.

شپږم: د اسلام د لوړو اخلاقياتو التزام

يو اصل چې اسلام يې د نورو سره په اړيکو کې رعايت کوي او هغه د مسلمانانو د ټولو کارونو لپاره يو بنسټيز اصل دی هغه د اسلامي لوړو اخلاقياتو التزام دی، دا يو

داسې اصل دی چې ډېر زياتو اصولو ته شامل دی، همدا هغه اصل دی چې اسلامي امت د نورو څخه متميز ګرځوي په ځانګړې توګه په اوسنی زمانه کې چې غربي نړۍ په بشپړ ډول د نفعي فلسفې تر اغيز لاندې ده.

د اسلامي اخلاقياتو څخه مراد هغه اصول او معتقدات دي چې د انسان په زړه او عقل کې ځای نيسي، چې په نتيجه کې يې څه کارونه ورته ښه او درست ښکاري نو په ژوند کې د هغوی د سرته رسولو کوښښ کوي، او څه شيان ورته بد او نادرست ښکاري چې په ژوند کې تر اجتناب کوي، د بيلګې په توګه «ظلم» يو انسان ته بد ښکاري نو په ژوند کې د ظلم څخه د ځان ساتلو التزام کوي، دې ته موږ اسلامي اخلاقيات وايو.

د مخکې بيان څخه څرګنديږي چې اخلاقيات په دوه ډوله دي:

- مثبت او ښه اخلاقيات، دا هغه څه دي چې اسلام خلکو ته پرې د التزام لارښوونه او امر کوي، لکه په وعدو وفا، صبر، عفت، امانت، رښتيا ويل، رحمت، نرمي، شجاعت او داسې نور، چې په تفصيل سره په قرآن کريم او نبوي سنتو کې يې يادونه شوی ده، او د اخلاقو اړوند کتابونو کې علماو راټول کړي دي.
- بد، خراب او منفي اخلاق، دا هغه صفات دي چې اسلام ترې خلک منع کړي دي، او څوک يې چې لري د هغه تقبيح يې کړی دی، لکه خيانت، غدر، منافقت، درواغ، ظلم او داسې نور، چې دا هم په تفصيل سره په کتاب او سنت کې راغلي دي، او علماو په خپلو کتابونو کې راټول کړي دي.

اسلام د دې امر کوي چې دا اخلاقيات (مثبت او منفي داوړه) بايد په ټولو انفرادي او اجتماعي اړيکو کې رعايت شي، نو مسلمان هېواد هم په دې ملزم دی لکه يو مسلمان فرد چې پرې ملزم دی، نو بايد چې په نړيوالو اړيکو کې په مثبتو اخلاقو التزام ولري او د بدو او نادرستو او منفي اخلاقو څخه ځان وساتي، د بيلګې په توګه منافقت او خيانت منفي اخلاق دي چې الله تعالی ترې منع کړی ده، الله تعالی په

نړيوالو اړيکو کې په ځانګړې توګه د کفارو سره هم خيانت، غدر او منافقت ته اجازه نه ورکوي، الله تعالی فرمايي: وَ إِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَومٍ خِيَانَةً فَانبِذ إِلَيهِم عَلَىٰ سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الخَائِنِينَ [الأنفال: ۵۸]. که د کوم قوم له لورې د خيانت د خطر احساس وکړې نو د هغوی تړون ورته په ښکاره توګه ورګذار کړه (په ښکاره ډول يې مات کړه) (خيانت مه کوه) ځکه الله تعالی خائنان نه خوښوي.

تر دې چې د يو مسلمان ورور سره هم د داسې چا پر ضد دريدل او همکاري کول نه دي پکار چې مسلمان هېواد ورسره تړونونه لري، په دې اړه الله تعالی فرمايي:وَ إِنِ استَنصَرُوكُم فِي الدِّينِ فَعَلَيكُمُ النَّصرُ إِلَّا عَلَىٰ قَومٍ بَينَكُم وَ بَينَهُم مِّيثَاقٌ [الأنفال: ۷۲].که مسلمانان (چې هجرت يې نه دی کړی) له تاسې څخه په دين کې مرسته وغواړي نو پر تاسې يې مرسته لازم ده، مګر د داسې يو قوم پر ضد نه چې ستاسې او د هغوی ترمنځ تړون وجود ولري.

په اخلاقياتو د التزام قضيه په اسلامي شريعت کې دومره مهمه ده چې کله کله د فقهاو په تصريح سره د دې لپاره د «تعامل بالمثل» قاعده هم پرېښودل کيږي، د بېلګې په توګه که کوم هېواد د مسلمان هېواد په اتباعو ظلم وکړي، او يا يې د تاجرانو څخه په ناروا توګه مالونه واخلي، نو چونکه مسلمان هېواد په اسلامي اخلاقياتو ملزم دی او ظلم ورته ناروا دی، نو د هغه هيواد د اتباعو سره ظالمانه رويه نه شي کولی او دا کار ورته ناروا دی.

په اسلامي اخلاقيات د التزام له دې څخه هم ښکاريږي چې اسلام هم په وسائلو کې او هم په اهدافو کې خپل پيروان په اسلامي اخلاقياتو ملزم ګڼي، يعنې اسلامي هېوادونو ته دا جواز نه لري چې د چا سره خيانت وکړي، چا ته دروغ ووايي، چا ته فريب ورکړي، او دليل يې دا وي چې له دې څخه خو زما هدف او مقصد نيک او مسلمانانو ته خير رسول ؤ، په هغه څه کې خير نه شته چې الله تعالی ترې منع کړې وي، هو په حکمت سره تګ او په خپل ذکاوت د دښمن چلونو خنثی کول او له منځه

وړل د غدر او خیانت په دائره کې داخل نه دي.

د اړیکو مجالات

اوس دا سوال چې په کومو میدانونو کې یو اسلامي حکومت د نورو خلکو سره اړیکي درلودلی شي، لکه مخکې مو چې وویل دا ټول کارونه د مسلمان قیادت اجتهاد ته پرېښودل شوي دي، چې د مصالحو او مفاسدو په نظر کې نیولو سره د درست او صحیح اجتهاد په نتیجه کې مشخص کړی شي، خو په ابتدائي ډول لاندې میدانونه دي چې په ځانګړې توګه زموږ هېواد په کې د نورو سره اړیکوته اړتیا لری:

- اقتصادي او تجارتي اړیکي، هغه پخواني اجتهادات چې مالکیه د مشخصو شیانو تجارت د کفارو سره حرام ګڼي، د حکم د مبنی د تغییر او د ظروفو د تغییر له امله بیا کتنې ته اړتیا لري.

- امنیتي اړیکې، زموږ امنیت په پرله پسې توګه د پردیو د لاس وهنو له امله زیانمند شوی دی، دا ډول اړیکې زموږ اړتیا او ضرورت دی.
- سیاسي اړیکې چې دا په خپله د نورو ډیرو اړیکو لپاره بنسټ او بنیاد مهیا کوي.
- ټولنیزې او اجتماعي اړیکې، په ډیرو مجالاتو کې د نورو او په ځانګړې توګه د مسلمانو هېوادونو د مثبتو تجاربو څخه د استفادې لپاره ډیرې اړینې دي.

پایله

که وغواړو چې په پای که هغه ټکي چې د څیړنې په نتیجه کې ورته ورسیدو د درنو لوستونکو په مخ کې کیږدو نو وبه وایو چې:

لومړی: د یو اسلامي هیواد لپاره د نورو هیوادونو سره اړیکې درلودل یو شرعي حکم او انساني اړتیا ده، ځکه چې د دې ډول اړیکو د ایجادولو څخه پرته په اوسنۍ نړۍ کې د یو هېواد لپاره قائم پاتې کېدل ډیر ګران کار دی، همدا راز د وګړو ډیرې ګټې هم د همدې اړیکو په درلودلو سره تر لاسه کېدلی شي.

دويم: د دې اړيکو شرعي دلائل ډېر زيات دي، يو لړ يې په پيل کې "د نورو سره د اړيکو لپاره اصول" تر عنوان لاندې ذکر شوي، او نور شرعي دلائل چې رسول الله صلی الله علیه وسلم د کفارو سره معاهدې او تړونونه درلودل د معاهدو هيوادونو تر عنوان لاندې ذکر شوي دي.

دريم: نړۍ په ټوله کې په دوه ډوله ويشل شوی (دار الاسلام) او (دار الحرب) او دا ثنائي تقسيم درست دی، ځکه د فقهاو په اصطلاح کې (دار الحرب) د (دار الکفر) سره مرادف دی، او د (دار الحرب) معنی د هغه هېواد نه ده چې بالفعل د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکيل وي.

څلورم: دار الحرب چې د دار الکفر مرادف دی، په درې ډوله ويشلی شو (لومړی: هغه هېوادونه چې بالفعل د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکيل دي، او محاربين دي)، (دويم: هغه هيوادونه چې د اسلامي هېوادونو سره تړونونه او تعهدات لري، چې اوس د نړۍ تقريبا اکثره هېوادونه همدا ډول دي)، (دريم: هغه غير مسلمان هېوادونه چې نه د مسلمانانو سره په جنګ کې ښکيل دي او نه ورسره تعهدات لري).

پنځم: د دې ټولو هېوادونو سره اړيکې درلودل اړينې دي، د محارب هيوادونو سره اړيکې د جنګ دي (چې تفصيلات يې موږ په دې بحث کې نه دي بيان کړي) او د غير محارب هيوادونو سره اړيکې د موادعې، متارکې او سولې دي، او دا کار د قرآن او سنت او د پيغمبر عليه السلام د سيرت کريمه څخه ثابت دی.

شپږم: اسلامي هېوادونه خو په اصل کې بايد يو موټی وی، او د يو قيادت لاندې وی، مګر اوس چې هغه مطلوب حالت وجود نه لري، نو علماو د دې تصريح کړی ده چې د هرې سيمې خلک بايد د خپل ځان لپاره يو حاکم وټاکي تر څو يې مشکلات حل وي، او د اسلامي امت د وحدت لپاره خپلو هلو ځلو ته ادامه ورکړي، او کله چې دا ډول وحدت رامنځته شو نو ټول مسلمان هېوادونه بايد د هغه برخه شي.

اوم: کله چې اسلامي فقه د یو واقعیت په توګه د اسلامي هېوادونو په تعدد باندې اعتراف کوي، نو د نورو څخه دمخه باید یو اسلامي هېواد د دوی سره د اړیکو د جوړولو هڅه وکړي، ځکه له نورو څخه اسلامي هېوادونه یو بل ته سره نږدی دي، او دا اړیکې باید په اسلامي اخوت او د مسلمانانو ترمنځ یو بل سره په دوستی، حمایت او ولاء باندې ولاړې وي.

اتم: په اسلام کې د نورو سره د اړیکو لپاره اصول وجود لري چې په قرآن کریم او نبوي سنتو کې یې یادونه شوی ده، چې په نهایت کې دوو اصولو ته راجع کیږي، چې لومړی یې عدل او انصاف دی، او دویم یې د اسلامي مثبتو اخلاقیاتو التزام او د منفي اخلاقیاتو څخه اجتناب دی، اسلامي امارت باید په خپلو اړیکو کې باید دې اصولو ته التزام ولري.

سبحانک اللهم و بحمدک نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرك ونتوب إليك.

ماخذونه

۱- **قرآن کریم**

۲- البخاري، (۱٤۲۲هـ)، أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري، **الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه** (صحيح البخاري)، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، چاپ: بيروت، دار طوق النجاۀ.

3- ابو داؤد، (۲۰۱۸م)، سليمان بن الاشعث بن اسحاق بن بشير، الازدي السجستاني، **السنن**، چاپ: بيروت، دار الكتب العلميه

٤- الطبري، (۲۰۱۰م)، ابو جعفر محمد بن جرير، **جامع البيان عن تاويل آي القرآن**، چاپ: لبنان، بيروت، مؤسسه الرساله

٥- ابن زنجويه، (۱٤۰٦ هـ)، أبو أحمد حميد بن مخلد بن قتيبۀ بن عبد الله الخرساني، **الاموال**، تحقيق: دكتور شاكر ذيب فياض، چاپ: سعودی عربستان، مركز

الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامیۀ، لومړی چاپ.

6- البيهقي، (۱٤۰۱هـ)، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، **الاعتقاد والهدايۀ إلى سبيل الرشاد على مذهب السلف وأصحاب الحديث**، تحقيق: أحمد عصام الكاتب، چاپ: دار الافاق الجديدۀ، لومړی چاپ.

۷- البيهقي، (۱٤۰۸هـ)، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجِردي الخراساني، **الاداب**، تعليق: أبو عبد الله السعيد المندوه، چاپ: لبنان، بيروت،مؤسسۀ الكتب الثقافيۀ، لومړی چاپ.

۸- اصفهاني، (۱٤۱۲هـ)، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى، **المفردات في غريب القرآن**، تحقيق: صفوان عدنان الداودي، چاپ: دمشق، الدار الشاميۀ، لومړی چاپ.

۹- جصاص، (۱٤۱٥هـ)، أحمد بن علي أبو بكر الرازي الحنفي، **أحكام القرآن**، تحقيق: عبد السلام محمد علي شاهين، چاپ: لبنان، بيروت، دار الكتب العلميۀ، لومړی چاپ.

10- الواقدي، (۱۸٥٥م)، أبو عبد الله محمد بن عمر بن واقد، **المغازي**، چاپ: هندوستان، كلكته

۱۱- نسفي، (۲۰۱۹م) نجم الدين عمر بن محمد بن أحمد، **تيسير التفسير**، تحقيق: ماهر اديب حبوش، نشروونكی: تركيه، استنبول، دار اللباب للدراسات وتحقيق التراث.

۱۲- ابن العربي، (۱٤۲٤ هـ)، القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي، **أحكام القرآن**، تعليقات: محمد عبد القادر عطا، دریم چاپ: لبنان، بيروت، دار الكتب العلميۀ.

13- سرخسي، (۱۹۹۷م)، محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمۀ، **شرح السير الكبير**، نشروونکی: لبنان، بيروت، المکتبه العلميه.

14- الهيثمي، (۱٤۱۲ هـ)، نور الدين علي بن أبي بكر، **مجمع الزوائد ومنبع الفوائد**، الناشر : بيروت، دار الفكر.

15- المقريزي، (۱٤۲۰هـ) أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، **إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدۀ والمتاع**، تحقيق: محمد عبد الحميد النميسي، چاپ: بيروت، دار الكتب العلميۀ، لومړی چاپ.

16- الزمخشري، (۲۰۰۰م)، ابو القاسم جار الله، **الکشاف عن حقائق التنزيل**، چاپ: لبنان، بيروت، دار المعرفه.

17- ابن تيميه، (۱٤۱٦هـ) أحمد بن عبد الحليم الحراني، **مجموع الفتاوى**، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، چاپ: مجمع الملك فهد لطباعۀ المصحف الشريف، المدينۀ النبويۀ، المملكۀ العربيۀ السعوديۀ.

18- البعلي، (۱۹۸۱م)، ابو عبد الله شمس الدين محمد بن ابي الفتح، **المطلع على أبواب المقنع**، تحقيق: محمد بشير الادلبي، نشروونکی: بيروت، المكتب الاسلامي.

19- الماوردي، (۲۰۰٦م)، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، **الأحكام السلطانيۀ**، الناشر: القاهرۀ، دار الحديث.

20- ابن الرفعه، (۲۰۰۹م)، أحمد بن محمد بن علي الأنصاري، **كفايۀ النبيه في شرح التنبيه**، محقق: مجدي محمد سرور باسلوم، نشروونکی: بيروت، دار الكتب العلميۀ.

21- الالوسي، (۲۰۱۰م)، محمود شكري البغدادي، **روح المعاني فى تفسير القرآن الكريم والسبع المثاني**، چاپ: بيروت، دار احياء التراث العربي،

22- الرملي، (١٩٨٤م)، د. شمس الدين محمد بن أبي العباس أحمد بن حمزة شهاب الدين الرملي- الشهير بالشافعي الصغير، نهايةُ المحتاج الى شرح المنهاج، چاپ: دمشق، دار الفكر للطباعةُ.

23- الانصاري (١٣١٣هـ)، زكريا بن محمد الأنصاري- شهاب احمد- محمد بن احمد، **أسنى المطالب في شرح روض الطالب**، چاپ: قاهره، دار الكتاب الاسلامي

24- الكاسانى، (١٩٨٦م)، علاء الدين أبوبكر بن مسعود الحنفي، **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**، چاپ: لبنان، بيروت، دار الكتب العلميةُ.

25- القرطبي، (٢٠٠٦)، محمد بن احمد بن ابى بكر الانصاري، **الجامع لاحكام القرآن والمبين لما تضمنه من السنه وآي الفرقان**، چاپ: لبنان، بيروت، مؤسسه الرساله

26- المقدسي، (١٩٩٩م)، د عبد الله بن محمد بن مفلح، **الاداب الشرعيةُ**، تحقيق: شعيب الارناؤوط، چاپ: لبنان، بيروت، مؤسسةُ الرسالةُ.

27- الدميري، (٢٠٠٤م)، كمال الدين، محمد بن موسى بن عيسى بن علي، **النجم الوهاج في شرح المنهاج**، نشروونكى: سعودى عربستان، جده، دار المنهاج

28- النووي، (١٣٩٢هـ.)، ابو زكريا يحيى بن شرف بن مري، **شرح النووي على مسلم**، دار احياء التراث العربي، چاپ: بيروت

29- ابن عابدين، (١٩٦٦م)، محمد امين بن عمر بن عبدالعزيز عابدين الشامي، **رد المختار على الدر المختار**، چاپ: دمشق، دار ابن كثير

30- الحصكفي، (١٩٩٨م)، محمد علي بن محمد بن عبد الرحمن، **الدر المنتقى شرح على هامش كتاب مجمع الأنهار شرح ملتقى الأبحار**، بيروت، دار الكتب العلميةُ

31- الجويني، (٢٠١٧م)، امام الحرمين ابو يعلى عبد الملك بن عبد الله، **الارشاد الى قواطع الادله في اصول الاعتقاد**، چاپ: لبنان، بيروت، دار الكتب العلميه

32- الشوكاني، (۱۹۸۸م)، محمد بن على بن محمد، **السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار**، تحقيق: محمد ابراهيم زايد، د المجلس الأعلى للشؤون الاسلاميۀ، لجنۀ احياء التراث الاسلامى،

33- القنوجي، (۲۰۰۹م)، محمد صديق حسن خان، **الروضۀ النديۀ شرح الدرر البهيۀ**، چاپ: بيروت، دار الجيل (بې له تاريخ څخه).

34- ابو زهره، (۱۹۹۵م)، محمد، **العلاقات الدوليۀ في الإسلام**، چاپ: قاهره، دار الفكر العربي

35- السبكي، (۱۹۹۱م)، تاج الدين عبد الوهاب بن تقى الدين، **الاشباه والنظائر**، چاپ: بيروت، دار الكتب العلميه

36- ادمون، (۱۹۵۰م)، ادمون رباط، **من اجل نظريۀ فى القانون الدولي**، ترجمه د ابراهيم عوض په (المجلۀ المصريۀ للقانون الدولي- كال: ۱۹۵۰م) ص ۱-۲۳.

37- الزحيلي، (۱۹۹۸م)، دكتور وهبه، **آثار الحرب في الفقه الإسلامي، دراسۀ مقارنۀ**، چاپ: دار الفكر، دمشق.

۳۸- عودۀ، (۲۰۱۹م)، عبد القادر، **التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي**، چاپ: بيروت، دار الكتاب العربى

۳۹- الشنقيطي، (۱۳۹۳هـ)، محمد الامين بن محمد المختار بن عبد القادر الجكني، **أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن**، چاپ: دمشق، دار الفكر.

۴۰- د. عثمان، (۱۹۹۹م)، دكتور عثمان جمعه ضميريۀ، **اصول العلاقات الدوليۀ فى فقه الامام محمد بن الحسن الشيباني**، چاپ: اردن، عمان، دار المعالي، لومړی چاپ.

۴۱- د. على، (۱۹۷۱م)، دكتور علي علي منصور، **الشريعۀ الاسلاميۀ والقانون الدولي العام**، چاپ: قاهره، المجلس الأعلى للشؤون الاسلاميۀ، لومړی چاپ.

٤٢- الحلبي، (١٤١٧هـ)، ابن امير الحاج، **التقرير والتحرير في علم الأصول**، چاپ: بيروت، دار الفكر.

٤٣- د. قرضاوي، (٢٠١٤م) دكتور يوسف، **فقه الجهاد**، چاپ: قاهرۀ، مکتبه وهبۀ.